

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ “પંચરત્નગીતા”માં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, શ્રીનિષ્કલ્પ-સદ્ગુણામ, શ્રીભીષ્મસ્તવરાજ, શ્રીઅનુરૂપિ, અને શ્રીગજેન્દ્ર-મોક્ષ, એ પાંચ અંધોરૂપી રત્ન સમાયેલાં છે. ભગવદ્ગીતા સાથેનાં ચાર રત્ન પણ કેવાં ઉપકારક છે; તે માટે, એટલું પણ બસ ગણાય કે, આ દિવ્ય રત્નો મહાભારતરૂપી મહા-સાગરમાં સમાયેલાં અનેકાનેક રત્નોમાંથી ચૂંટી કઢાયેલાં છે; અને કલ્યાણપ્રેમી સર્જનો માટે વિશેષ મહત્ત્વનાં રત્નો-તરીકે તેને ચૂંટી કાઢી દિવ્ય પંચરત્નોરૂપે જનસમાજ આગળ મૂકનાર પ્રાતઃસ્મરણીય ભગવાન આદિશંકરાચાર્ય જેવા સમર્થ ધર્મોદ્ધારક હતા.

આ પંચરત્ન માટે અનેક વર્ષથી વિચાર છતાં સરસા-પણ્ણી સાથે સારાપણું પણ ધટ હતું અને પેરવી બની શકતી નહિ; એટલે મોઝ સુયોગ મળી આવવા ઉપર આધાર હતો.

સુયોગ મળતાં, આ પંચરત્નગીતા વાંચનાર બંધુ-ઓની સેવામાં જેવા અનુવાદ સાથે રજુ થાય છે; તે અનુવાદ તેના પ્રયોજકે બને તેટલો સરળ, સ્પષ્ટ અને બાવવાહી બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. છતાં નિર્દોષ અને સર્વોત્તમ તો પર-માત્માજ હોવાથી સર્જનોને વિનતિ કે એમાં દોષાદિક જણાય તે સુધારી મોકલી પુનરાવૃત્તિમાં સદુપયોગ કરવા સંગવક આપે.

આમાં ભગવદ્ગીતાનો અનુવાદ મુખ્યત્વે શ્રીધરી ટીકા-નુસાર યોજાયો છે. સાધનતરીકે મૂળ શ્રીધરી ટીકા ઉપરાંત વેદ-ધર્મ સમાજે તથા ૨૧૦ ઇસ્ખારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ શ્રીધરી ટીકાનુસાર અનુવાદવાળી જે ગીતાઓ આગળ પ્રસિદ્ધ કરેલી, તે પણ પ્રયોજકને ઠીક ઉપયોગી થઈ છે. બાકીનાં ચાર રત્નોનો અનુવાદ યોજવામાં મૂળ ઉપરાંત નીચલાં ચાર રચનાં પંચરત્નો

ગીતાજયંતીની જરૂર

પૂનાના ગીતાધર્મ મંડળે માગશર સુદ ૧૧નો દિવસ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ગીતા-દિવસતરીકે ઉજવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એજ દિવસે મહાભારતવાળું સંસારમાં સૌથી મહાન યુદ્ધ શરૂ થયું હતું અને આપણે પણ ધર્મના રક્ષણાર્થે એજ દિવસથી મહાભારત શરૂ કરવાની આવશ્યકતા છે. આ તિથિ લોકમાન્ય તિલકે નક્કી કરેલી છે અને કેટલાંક વર્ષોથી આ પુણ્યદિવસ ઉજવાય પણ છે. આ દિવસે સમસ્ત દેશમાં ગીતાપ્રવચનો, ગીતાવ્યાખ્યાનો, ગીતાપદેશસંબંધી લેખો, ગીતા-પાઠ અને ગીતા-સમાલોચનાઓ કરવાની એ મંડળે મૂચનાઓ કરેલી છે. એ મંડળ ઇચ્છે છે કે, તે દિવસે પ્રત્યેક હિંદુ ક્રમમાં ક્રમ ગીતાના એક અધ્યાયનો પાઠ અવશ્ય કરે અથવા સાંભળે. હિંદુ મહાસભાના દિલ્હીવાળા અધિવેશનમાં પણ એવો ઠરાવ પસાર થયો હતો.

વાસ્તવમાં ઉપરોક્ત મંડળની એ યોજનાની જેટલી સ્તુત કરીએ તેટલી ઓછી છે. એમાં તો શંકાજ નથી કે, આ પદ્ધતિથી જનતામાં ગીતાનો કંઈ પણ પ્રચાર વધશે; અને જેટલો પ્રચાર વધશે, તેટલો સંગઠનનો કિલ્લો મજબૂત થતો જશે. અમને તો વિચાર કરતાં મહા આશ્ચર્ય થાય છે કે, જે જનિમા ગીતા જેવો જવજન ઉપદેશક ગ્રંથ છે; તેનું સંગઠન થતા આટલી બધી વાર શા સારૂ થાય છે ? પરંતુ એ તો ત્યારેજ થઈ શકે, કે જ્યારે ગીતાને રામનામની પેઠે પ્રચાર થાય અને તેના ઉપદેશને આચર-અવધરમાં ઉપયોગ થવા લાગે. તેથી આ ગીતા-દિવસને મહાન મહેત્તવનું રૂપ આપવું જોઈએ. તે દિવસે 'તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌંતેય યુદ્ધાય

કૃત્તનિઘ્નયઃ” ના પ્રમુખ નિનાદથી ભારતવર્ષના વાયુમંડળને
 ભરપૂર કરી દેવું જોઈએ. એ દિવસે જલુચિસ્તાનથી આસામ
 અને હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી “તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો
 ભમસ્વ જિત્વાં શશુન્ મુંક્ષ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્” ની એવી
 બુદ્ધિ ગર્જના થવી જોઈએ, કે જેથી વિરાટ હિંદુજાતિનાં
 ફેફસાંમાં ગરમ લોહી ધસી આવે અને સંગઠનનો સુદૃઢ દુર્ગ
 રચવાને બુદ્ધિપૂર્વક આગળ ધસે.
 (‘હિંદુપંચ’ ના એક અમ્રતેષને આધારે).

સજ્જનોને સૂચના

૧-પોતેજ પૂર્ણજ્ઞાની થઈને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું એ તો
 કાષ્ઠકથીજ બને; પરંતુ મહાન જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનોપદેશરૂપ ઉમદા
 પુસ્તકો તો સર્વ કાષ્ઠ બીજાઓને આપી શકે.

૨-આ દેશની સ્થિતિ એવી છે કે, લખી-વાંચી જાણે
 એવાઓમાંથી પણ સેંકડે નેવું માણસો પૈસા ખર્ચીને સારાં
 ગ્રંથોનાં લાભ લઈ શકતાં નથી. આવાં મનુષ્યોમાં ઉપયોગી,
 સારભૂત અને જ્ઞાન-ચારિત્રવર્ધક ચોપડી-ચોપાનિયાં વિના-મૂલ્યે
 ફેલાવવાં એ પણ સમજી દાતાઓની ફરજ છે.

૩-એવાં પુસ્તક-પુસ્તિકા મફત મળવાથી તેને નકામાં
 નહિ ધારતાં જેઓ વારંવાર વાંચવા-વિચારવા કાળજી રાખે
 અને જ્ઞાન સાથે ચારિત્રનો પણ સુધારો વધારો કરતા ચાલે
 તેમના બને લોક સુધરી તેઓ કલ્યાણ પણ પામે એમાં સંશય નથી.

૪-ધરનાં તેમજ જલ્દારનાં જે મનુષ્યો વાંચી ન જાણતાં હોય
 તેમને સારાં ચોપડી-ચોપાનિયાં વાંચી સંજળાવવાં, એ પણ
 લોકસેવા અને ઈશ્વરસેવાનો એક ઉત્તમ માર્ગ છે. પરંતુ

અનુક્રમણિકા

૧-શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા	પૃષ્ઠાંક	
ગીતાજીની ઉપકારકતા	૧૫ થી	૨૦
ગીતાજીવિષે નિવેદન	૨૧ થી	૨૫
ગીતાજીની વિગતવાર અનુક્રમણિકા	૨૬ થી	૩૦
શ્રીગીતામાંકાત્મ્ય	૩૧ થી	૩૭
ગીતામાંકાત્મ્યનું અનુસંધાન	૩૮ થી	૫૦
ગીતામંત્રના ન્યાસ, ધ્યાન ઇત્યાદિ	૫૧ થી	૬૪
અધ્યાય ૧ થી ૧૮ ...	૧ થી	૩૫૨
૨-શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ	૩૫૩ થી	૪૫૬
૩-શ્રીભીષ્મસ્તવરાજ	૪૫૭ થી	૪૯૮
૪-શ્રીઅનુસ્મૃતિ	૪૯૯ થી	૫૩૪
૫-શ્રીગજેન્દ્રમોક્ષ	૫૩૫ થી	૫૮૪
પ્રકાશ્વ વિષયો		
દીકાકાર શ્રીધર સ્વામી	...	૫૮૫
ગીતામાંસંબોધાયેલાં નામોના અર્થ	...	૫૯૩
ગીતાજીનાં શુભુગાન	...	૫૯૬
ગીતાજી એટલે !	...	૬૧૧
સારાં પુસ્તકોના લાભ ઇત્યાદિ	૬૧૬ થી	૬૨૪

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४५	२०	दवे ओ	ओ
४८	१३	आ क्षीटी १० भी क्षीटी पक्षी वांयवी.	
१०७	१	संन्यासयोग	कर्मसंन्यासयोग
११२	१२	नधी"	नदि"
१३१	२१	युंजन्नेव	युंजन्नेवं
१३१	१०	युंजन्नेव	युंजन्नेवं
११४	१	अधिभूत	अधिभूत
११४	१३	अधिभूत	अधिभूत
१७९	२१	तेओ	तेओ
२२८	१२-१३	क्षीटीओ ८भी क्षीटी पक्षी वांयवी.	
२३०	७	प्रभावः	प्रभाव
२४१	२१	बुद्धियो	बुद्धियो
२४३	२	मङ्गल	मङ्गल
२६३	१४	छटये	छटये
३०२	२०	विशय	विशय क्षी
३३१	१२	अधिभूत	अधिभूत
३४७	२	अविनाशी	अविनाशी
३४८	१३	अविनाशी	अविनाशी
४०७	१४	हृत्पदमिद्धिने पक्षी	पदम निद्धिने पक्षी
४०७	६	उरदि जगत्सर्वत	जगद्बोधमनसं
४०७	२०	जगत्	जगत्

श्रीमद् भगवद्गीता

महात्मा श्रीधर स्वामीनी टीकानुसार
सरस्वानुवाद संहिता

જયસચ્ચિદાનંદ

જે ભવ્યાત્માને

ગીતાજ્ઞાનને સમજવા-પાળવામાં

કાંઈ પણ પ્રીતિ પ્રકટી હોય

તેમને સવિનય સાધુવાદ;

અને જ્યો હરહમેશ

ગીતાજ્ઞાનનો પ્રકાર

હૃદયમાં પાડ્યા કરી

મોહ-અંધકારને

પરિવાર સહિત

હાંધી મૂકવાને

મથતા હોય

તેવા સાધક

બંધુઓને

વંદનપૂર્વક

જયસચ્ચિદાનંદ

ગીતાજીની ઉપકારકતા

અરેખર ગીતાનાં જેવો દિવ્યસદૃશવાહક અંચ આજ્ઞામુધી બીજો નથીજ રચાયો. ગીતાનો સંબંધમાં માનવજાતિએ એટલી બધી આશોચના-પ્રત્યાશોચના કરી છે કે એટલી આજ્ઞામુધી બીજી કોઈ પણ અંચના સંબંધમાં થઈ નથી અને થવાનો સંભવ નથી. ગીતાનાં કેવળ અંતરંગ રૂપ ઉપરજ એટલું બધું લખાયું છે કે, જો તે બધાનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો મહાભારત જેવડા કેટલાય અંચ લેરાય.

ગીતાનાં કાવ્યમાધુર્ય ઉપર કવિ વિમુગ્ધ થાય છે; ગીતાનાં સાંર્વજીમ નીતિશાસ્ત્ર ઉપર નીતિગંજગજો થઈ જાય છે; ગીતાનાં નિષ્કામ કર્મયોગ ઉપર કર્મયોગી આકરીને થાય છે અને ગીતાની વીરત્વભરી વાણી ઉપર હૃદયપ્રતિભા માનવ આસક્ત થાય છે. કોઈ ગીતાને જ્ઞાનનો સાગર કહે છે, તો કોઈ તેને ઉપનિષદોનું હૃદય કહે છે. કોઈ એને કર્મયોગશાસ્ત્ર કહે છે, તો કોઈ ભક્તિસૂત્ર કહે છે. વાસ્તવમાં ગીતા એ નંદવર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની એવી અસીદિકે ઓળી અને સ્વર્ગનું એવું કલ્પ-વૃક્ષ છે, કે જેનાવડે માનવી જે કંઈ જોઈએ તે મેળવી શકે છે. જો એમ ન હોત તો ગીતામાંથી ભોકાની બિન બિન રચિ અનુસાર કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ, પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ વગેરે ચિત્રવિચિત્ર રૂપો ક્યાથી નીકળી શકત ?

એક દિવસે રામન જનિનું નામ સામજનાંજ પુરોપની જનિએ બીજાવધી બિહીની પેઠે પ્રગ્લ્લી દત્તી; એક સમયે બેબીસોનિયનોના ડરથી પુરોપીયનો સ્વરૂપ દંપના દતા; એક જમાનામાં પુરોપ, એસિયા અને આફ્રિકામાં હૃદયિયનોના

જાતિઓમાં સદાચારશાસ્ત્રનો પ્રકાશ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; ત્યારે એ પ્રયત્નએ શરમતી મારી મસ્તક નમાવે છે અને હિંદુજાતિને આદિયુગ, આદિસભ્ય, આદિવૌર, આદિનીતિ અને આદિશાસક માને છે. ‘આર્સ વિલ્કિ-સને ગીતાનો’ જે અનુવાદ કર્યો છે, તેની ભૂમિકા ‘વૉરન હેસ્ટિંગ્સ સાહેબે લખી છે. એ ભૂમિકામાં તેમણે મુક્તકંઠે સ્વીકાર્યું છે કે “કોઈપણ જાતિને ઉન્નતિના શિખરે ચઢાવવામાં ગીતાનો ઉપદેશ અદ્વિતીય છે.” અમેરિકાનો સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર એમર્સન તો ગીતાના પુસ્તકને પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખતો હતો. કેમકે ગીતાને તે સમગ્ર વિશ્વના સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ ગ્રંથ, માનવના ચિંતનની સર્વશ્રેષ્ઠ સામગ્રી તથા અનુભવની સૌથી મહાન સંપત્તિ માનતો હતો. જ્યારે તે ગીતાના “સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્માનિ” એ શ્લોકને વાંચતો ત્યારે તેનું આખું શરીર પુલકિત થઈ જતું; તેનું હૃદય નાચી ઉઠતું અને તે કલાકોના કલાકો સુધી આનંદાશ્રુ વહાવતો ! તે પોતાના ગીતા પુસ્તકને ઇષ્ટદેવની મૂર્તિ સમાન ગણતો અને તે પુસ્તક હજી સુધી ન્યૂયૉર્કની એક લાયબ્રેરીમાં સુરક્ષિત છે. ચીની ભાષામાં ગીતાનો અનુવાદ કરનાર ચીનો માણસ તો શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાન ઉપર એટલો ખંધો મુગ્ધ હતો કે તે દરરોજ તેનું વાચન મનન કરીને ત્રણ ચાર વાર પ્રેમરુદન કરતો હતો ! ચીનાઓએ તો તેનું નામ ‘ક્યનજી’ (કૃષ્ણજી) પાડ્યું હતું ! હજી પણ ત્યાં તે એજ નામથી ઝોળખાય છે અને તેનું અસલ નામ હુમ થઈ ગયું છે ! બાવી અને જાણે બેઠમાં ગીતાના કેટલાયે ગદ્યપદ અનુવાદ છે અને દિલ્હીમાં ગીતાના બધાં દર્યો દેખાડવામાં આવે છે. આ વિશાળ ભારતમાં તો વેદો કરતાં પણ ગીતાની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે.

જાતિનું આજનું પુરમું આવશ્યક કાર્ય છે. આપણે ગીતા વાંચીએ છીએ, પરંતુ તેનો સદુપયોગ કરવાનું જાણતા નથી. આપણે “નિર્વેરઃ સર્વં મૂર્તેષુ” નો પાઠ કરીએ છીએ, પરંતુ ધરમાંજ, વેરઝેરનાં દાવાનળ સંજગી રચા હોય છે. આપણે “યુષ્યસ્ય વિગતજ્વરઃ” નું રટણ કરીએ છીએ, પરંતુ ધર્મ અને જાતિની રક્ષાર્થે રણાંગણમાં ફેદી પડતાં કરીએ છીએ! આપણે “ક્લેષ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ” નું પારાંપણ કરીએ છીએ, પરંતુ મા-ખડેનોની એ-આખર ચતી જેવાં-જાણેલાં છતાંયે નંપુસદેતા દર્શાવીએ છીએ! આપણે “સુખિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ હર્ષેતે યુદ્ધમીદશમ” નો દમ મારીએ છીએ, પરંતુ દેશની સ્વાધીનતાના સંગ્રામમાં નાંચી તણવારોની ધારો ઉપર નાચતાં કરીએ છીએ! આપણે “ધ્રુવં હૃદયદૌર્યસ્યં ત્યક્ત્વો-ત્તિષ્ઠ પરંતપ” ની શુલ્કદં ગળનાં કરીએ છીએ, પણ હીજડાં એની પેઠે બીજાઓના માર ખાયા કરીએ છીએ! આપણે “નૈનં હિદન્તિ દાક્ષાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ” ની ખડાઈ દાંડીએ છીએ; પરંતુ ધર્માત્માઓના તંનતોડ પરિશ્રમ છતાંયે આત્મજળના પ્રતાપથી સંસારને ચકિત કરી શકતા નથી!

ગીતાનો નિત્યપાઠ કરો, તેને સમજો અને તે પ્રમાણે આચરણ કરો. જે તમે એ પ્રમાણે કરો, જે ગીતાનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરો, તો તો એનો એક શોક પણ તમારી નસોમાં વેનના જમાવવાને પૂરતો છે. ગીતાનો એક એક શબ્દ, અઞ્જ વાણીનો એક એક એવો અજ્જ નમુનો છે, કે જે અઞ્જ વાણીનો બજા ફનાત કાળને પણ ધૂળબેસો કરી શકે તેમ છે; તો પછી મનુષ્યોના તે શા દિસાળ? દહીકત આવી હોવાથી પ્રત્યેક દેસાસિમાનીએ આ અઞ્જ વાણીને પોતાના હૃદયપટ ઉપર હવર્ણાકારે લખી દેવી જોઈએ. દિ ૬.

સંગઠનના નિશામાં મરત રહેનાર વ્યક્તિઓએ એવો પ્રખર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કે જેથી પ્રત્યેક હિંદુગૃહમાં આ અભય વાણીનું-આ ગીતોપનિષદનું રામનામની પેઠે રટણ થાય. જેઓ સંસ્કૃતમાં ગીતા સમજી શકતા નથી, તેઓ પોતાની માતૃભાષામાં વાંચે અને જેઓ માતૃભાષા પણ જાણતા નથી તેઓ બીજાઓ પાસે વંચાવીને સાંભળે. આ રીતે જે દિવસે બધા હિંદુઓ ગીતાલક્ષ્મી થઈ તેના વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરીને હિંદુજાતિ સમક્ષ જાગૃતિનો સંખનાદ ગજવશે; તે દિવસે આ ભૂમંડળમાં એવી ક્રાંતિ જાતિ નહિ રહે કે જે આપણી સામે આંખ પણ ઉઘી કરી શકે. જે દિવસે આપણે ધર્મરક્ષણ અને દેશાભિમાનને ખાતર વીરવ્યાઘ્ર અર્જુનની પેઠે ત્રિલોકવિજયી ગાંધીવનો વિજયટંકાર કરીશું, તે દિવસે આ સંસારમાં એવી તે કયી પ્રજા શક્તિ છે કે જે ઘુંટણીએ પડીને શિર ના નમાવે? ગીતા-સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર જે દિવસે આપણે હિંદુસંગઠન કરી લઈશું, તે દિવસે વિશ્વની પ્રભુતામત્ત શક્તિઓ પણ ધૂળ ઉઠશે અને લયંકર કૃતાંત કાળ પણ કંપી ઉઠશે.

(કલકત્તાના “હિંદુપંચ” ઉપરથી.)

ગીતાજી વિષે નિવેદન

ગૌરવવાંટ ગીતાજ્ઞાન, જેના ગાયક શ્રીભગવાન;
સીધે પંથ સધાવે શ્રેય, વ્યવહારે પણ મોક્ષજી. ધ્યેય...
તે શ્રી ભારતસંતાન, બૃહદ્માં ભવ્ય ધર્મનું જ્ઞાન;
ધર્મ ધર્મગી ધધને બદલ, સર્વ પ્રકારે પારે, કદ...
તેજસ્વી સેવાને કાજ, મુક્તબદરવા મંથસમાજ;
શુભપ્રભાવ યકી સૌ થાય, અધિક્ષાન સખલે હરિરાય.

આ બ્રહ્મા તરફની સંસ્કાર સહિત ગીતાના નિવે-
દનમાં જે વિચારો કેટલીક આશ્ચર્યોથી રળુ થતા આવે
છે; તે આ રથને પણ મોક્ષ મોક્ષન સાથે રળુ થશે છે.

“બાહ્યજ્ઞ સોસાહદી અને ખિસ્તી મિશનોદ્વારા જો-
સ્તવાસીઓને ખિસ્તીઓ બનાવવા વગેરે માટે દરવર્ગે જે
કોરોડોનાં હંક કિમિયન ધનિકો વગેરે રાવના આવ્યા છે; એવા
મુદિમાન દાનાઓ અને સ્વાર્થસ્વાગી કાપ કરનારાઓ આ
દેશમાંથી નીકળી આવે અને દેશમાંના અમીરો, ધનિકો,
ધર્મશુભો, વગેરે એવી તેવી અનેકવિધ સાદી સીધી કંપકારક
ખામતો સમજતા થય, ત્યારની વાત ત્યારે.”

“અસામાન્ય પૂર્વજ્ઞેની જન્મસીઓ રથને રથને જ-
મવીને સ્નેહા સુસંસ્કારો જગાડનારા, દર્મયોગમય જીવન-
કથનદ્વારા પ્રત્યેક પ્રવાદ કુંકનારા, અનેકાનેક દીન અનાથ
ખાજોને દેશની દુર્દશા વધારનારા રાષ્ટ્રીને એવાઓમાંથી
(ખિસ્તીઓની જે) રોડના દેશ અને ધર્મ માટે મોક્ષમય
સ્વચ્છેદનો-અહમ્મીઓ-રશિઓ-દશાકારો-ઉપદેશો-દેશન-

કો-સાક્ષરો-શિક્ષકો-પ્રચારકો-વૈદ્યો અને સૈનિકો પ્રકટાવવાની
 ધગશ ધરાવનારા, તથા એવી બાબતો પાછળ સર્વભાવે એક-
 નિષ્ઠ અને સમર્પણ થઈ જઈને બહુ બાબતોના બડેખાં બનવાના
 કીર્તિલોભથી બચી જાણનારા, સાચા કર્મવીર ભારતવર્ષમાં
 ક્યાં? અને કેટલા? એકાદ ઝાડના પાંદડાબેગી વાતને મૂળભૂત
 માનવા-મનાવવા જેટલીજ બુદ્ધિવાળા અને વિદેશીઓનેજ
 સર્વ દુઃખની જડ સમજી લઈ ભ્રમ્યાં-ભ્રમાવ્યાં કરનારા
 બડેખાંઓ ભલે લોકો પાસે તાળાઓ ને થેલીઓ મેળવ્યા કરે;
 અને ભલે ધનિકોનાં છોકરાંને સરકારનું કે સરકારને મળતું
 શિક્ષણ આપીને દેશનું ધર ધાલવા છતાં તેમાં દેશોદ્ધાર દેખ્યા
 કરે. આવી રીતે જ્યાં અનેકવિધ સુચશ અને આર્થિક સગવડો
 સહેલાઈથી સ્પાટી શકાતાં હોય, ત્યાં પછી માત્ર અમુક તમુક
 બાબતમાંજ એકનિષ્ઠ થઈ ઉંડા ઉતરવા જેટલી ગરજ-ફરજ
 નગે પણ ક્યાંથી! આવા સંયોગોમાં એવી પાયાભૂત ગતિ-
 મતિ અને ગરજ-ફરજ નગવી, એ તો કોઈ અહોભાગ્યવાળા
 વિરલ દિવ્યાત્માનાજ નશીબમાં હોય. બીજાઓને સ્નાનસૂતકજ
 નહિ ત્યાં લેવા દેવા પણ કેવી! ભલેને પરધર્મીઓના વિધાતક,
 વિશાળ અને ગુપચૂપ હુમલા ગમે તેટલા ચાલ્યા કરે! ભલેને
 લાખો વિધવાઓના આંતરિક આર્તનાદ હિંદુજાતિને રસાતળમાં
 પહોંચાડી દે! ભલેને બધાય અંત્યજને તથા કાળા પરજને
 વિધર્મીઓ અપનાવી લે! ભલેને ધર્મદ્વેષો ધર્મને નામે ગમે
 તેટલી લૂંટ અને દુરાચાર ચલાવ્યા કરે! ભલેને બધા હિંદુઓ
 આર્યપ્રજા મટી જઈ કુરકુરિયાંની પ્રજા બની જાય કે ઉખડી
 જાય! એવું તેવું વિચારવા-સંભાળવાની પડી છેજ કોને?
 નહિ કે એવી તેવી બાબતોમાં પણ વિદેશી સરકાર ને વિદેશીજ
 વસ્તુઓ આડી આવતી હોયને! આર્યસમાજ કે બીજા કોઈ

એવું તેવું ઠાંકી કરતા હોય તેમને હિત્તાદ આપવા નેટલી
પણ જ્યાં હિત્તાદ ન હોય ત્યાં મદદની તો વાતજ ચી!"

"અનિશ્વર પણ જ્યાંયુધી આવી તેવી દેશકાળને
અનુસરતી અનેક જાગતો નદિ સમજતાં માત્ર ગાડરીઆ પ્રવા-
દની પેઠે દાનના માધ્યમ આવના પ્રકારો-કે જેમાંના કેટલાક
તો અત્યારે ચોખ્ખા નુકસાનકારક જણાય છે-તેમાંજ
તળાયા કરી; જ્યાંયુધી વિદેશી વિદ્યાર્થી સરકાર માળાપ
રાજ્ય કાઢી જઈને એકાદ હિતકાળનું પૂંછડું વળમાડી દે, એવાંજ
કામો કરવા નેટલી અછલ્ય ભરાવરી; જ્યાંયુધી મમથુકઓ
ચોનાની રાજનૈતિક જીન્યોને પોષવા માટે સિમ્પલર્મના દ્રવ્યને
ચોનાનાજ અરજીમાં સમર્પીઆ કરી; જ્યાંયુધી તેઓ પોતેજ
ખરી નિષ્કામતા પારખી કરીને મત્તિક દાનના દેશકાળને
અનુસરતા પ્રકારો અમલમાં મૂકી બનાવવાની અછલ્ય
મગાવે નહિ; જ્યાંયુધી એ દુક અપસિયામીના બાલ કાઠ-
ગાંધી અંગતને "શૂણ્ય મુદિસ્સમુદ્દેયુ" ક્યાં કરનારા
અપેક્ષાકામુ દિપ્તિએ એક ગુરુપંડાઓની ત્યાગસાધુપના
સમયમાં એકદી અછલ્ય આવશે નહિ; જ્યાંયુધી અમેસરો
દેશની અનોદિય દુરંદેને મારે અદરનાએને હોય આપ્યા
કરશે અને છુદ્ડ પેનકા, જગમ, મુનિશને સમાજમાં
અમલદારો હોય. રહેલ અરજ અમારિસરોને, વિધાનક
સભા-વિદેશને અને રૂઢિ-રૂઢિએને પણ કારખાપે અમલ
કરશે નહિ, અમલદારો એવી દેશી અજરોને દાનવા-સુધા-
વરને પ્રજાના સર્વને કદી મોકલે નહિ; જ્યાંયુધી તાજા સિક
રૂઢિવિનુત્તે અને અરજ કમનુત્તે એવું અમારું અમે ક
જાણે અને અમારું અમારું અમારું, અમારું અમારું.
૫૩૬ નહિ અમારું અમારું અમારું, અમારું અમારું.

સમજાવના, સત્યાગ્રહના, દેશાભિમાનના, નિઃસ્ત્રતાના, વિદ્-
તાના, દુરાચારવિરોધના, સત્યોપદેશના, સાદા જીવનના,
સર્વાર્પણના અને સત્તનશીલતા વગેરે દેવી સંપત્તિના બાંધારૂપ
શંતાવધિ વીરાત્માઓ ભારતની ગરીબ કુપેટીઓમાંથી
ઉદ્ભવીને દેશના ખૂણેખૂણાને દેવી સંપત્તિના પ્રખર પ્રકાશથી
ભરી કાદશે નહિ; ત્યાંસુધીમાં દેશમાં ઉંડી બેડ ધાલી બેઠેલો
અજ્ઞાનાંધકાર તથા તેનાં બાળબચ્ચાંરૂપ અનેકવિધ બાલ-
નિમિત્તો તથા આંતરિક દુઃખદુર્ગુણો વગેરે દૂર થવાં મુશ્કેલ છે.”

“યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં પાસ થનારા નવયુવકોને પ્રદ-
વીની સાથે પરોપકારી (!) ક્રિશ્ચિયનો તરફથી બક્ષીસ અપાતી
બાઇબલની ભપકાદાર બુકો ક્યા ધનવાને પોતાનાં સંતાનોને
મળેલી નહિ જોઈ હોય ? અને તે છતાં પણ અફસોસ ! ઓ
ધર્મપ્રેમી હિંદુ સંતાનો ! તમારા અતિ ઉત્તમ ગીતા ઇત્યાદિ
ધર્મગ્રંથોવિષે એવા તેવા કોઇ વિચાર તમને કેમ નથી આવતા ?
એકાદ મૂર્ખ પણ સમજી શકે એવી, અને પરોપકારના પુણ્ય
સાથે કીર્તિ પણ આપી શકે એવી બાળતો સમજી અને
સાધી શકે, એટલાં પણ તમારાં હૃદયકપાટ હજીસુધી કેમ
ખુલી શકતાં નથી ? શું હજી પણ તે બંધજ રહેશે ? ”

“બંધુઓ ! હવે તો લોકની ખરી સ્થિતિ અને હાજતોને
બંધેસતા પરોપકારના સન્માર્ગોએ તમારે વળવું પડે છે.
તમારા, તમારી સંતતિના અને સર્વના સાચા હિતમાટે પ્રભુ
તમને તેમ કરવાની બુદ્ધિ આપે.”

“મહાન અવતારો, આચાર્યો અને ઋષિમુનિઓથી ઉતરી
આવેલા સનાતન આર્યધર્મના સારભૂત સિદ્ધાંતો અને ધર્મ-
શાસ્ત્રો પ્રબોધીને વ્યવહાર તથા પરમાર્થને રૂંડે પ્રકારે સાધવાનો
- યો. માર્ગ દર્શાવનારો જે ગીતાગ્રંથ; તેને નિલપાઠ માટે

મહત્વ કરીને તથા અન્યોને આપીને સર્વ હિંદુ-આર્ય સંતાનો
પોતાનો હોય પવિત્ર કરે; પાદ કરીને વાણી પવિત્ર કરે; ઉદ્દેશ
અને રહસ્ય સમજી લઈ હૃદય પવિત્ર કરે; અને પરિપાલનવડે
કર્મયોગ (નિષ્કામ પરાપકાર) સાધીને તંમા આંતરિક સાધનાવડે
પરમાત્મદેવનો પ્રસાદ પામીને લૌકિક પદાર્થ ઉપરાંત શાશ્વત
‘સ્વારાજ્યસિદ્ધિ’-સચ્ચિદાનંદમય પરમપદ-પ્રાપ્ત કરે; એવી
અગ્રામણ્ય અને ભાવનાપૂર્વક ‘ૐ સત્સત્’

કહે તેવું કરવાને બદલે પરાપદેશે પાંડિત્ય જેવું લખે
તેથી ગાળોના દાવનો બિંદુ-અખંડાનંદ

ગીતાજીની વિગતવાર અનુક્રમણિકા

પહેલો અધ્યાય-અર્જુનવિષાદયોગ-૫૪ ૧ થી ૧૭

શ્લોક

વિષય

- ૧ થી ૧૧ બન્ને સેનાઓના મુખ્ય મુખ્ય શૂરવીરોની ગણતરી અને સામર્થ્યનું વર્ણન.
- ૧૨ થી ૧૯ બન્ને સેનાઓના શંખધ્વનિ વિષે કથન.
- ૨૦ થી ૨૭ અર્જુન સેનાનું અવલોકન કરે છે તે પ્રસંગ.
- ૨૮ થી ૪૭ મોહથી ભ્રમિત થયેલા અર્જુનનાં કાયરતા, પ્રીતિ અને શોકયુક્ત વચનો.

બીજો અધ્યાય-સાંખ્યયોગ-૫૪ ૧૮ થી ૫૮

- ૧ થી ૧૦ અર્જુનની કાયરતા સંબંધી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનનો સંવાદ.
- ૧૧ થી ૩૦ સાંખ્યયોગ વિષે.
- ૩૧ થી ૩૮ જ્ઞાતધર્મને અનુસરીને યુદ્ધ કરવું આવશ્યક છે, એ વિષે નિરૂપણ.
- ૩૯ થી ૫૩ નિષ્કામ કર્મયોગવિષે.
- ૫૪ થી ૭૨ સ્થિર સુદ્ધિવાળા પુરુષનાં લક્ષણ અને તેનો મહિમા.

ત્રીજો અધ્યાય-કર્મયોગ-૫૪ ૫૯ થી ૮૧

- ૧ થી ૮ જ્ઞાનયોગ અને નિષ્કામ કર્મયોગને અનુસરીને અના-સક્તપણે નિયત કર્મ કરવાની શ્રેયતાનું નિરૂપણ.
- ૯ થી ૧૬ યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાની આવશ્યકતાનું નિરૂપણ.
- ૧૭ થી ૨૪ જ્ઞાનવાન અને સ્વયં ભગવાનને પણ લોકસંગ્રહ માટે કર્મ કરવાની આવશ્યકતા.
- ૨૫ થી ૩૫ અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીનાં લક્ષણ, તેમજ રાગદ્વેષરહિત

યમને કર્મ કરવાને પ્રેરણા.

૩૬ થી ૪૩ દામના નિરોધ વિષે.

ચોથો અધ્યાય-જ્ઞાનવિભાગયોગ-પૃષ્ઠ ૮૨ થી ૧૦૬

૧ થી ૧૮ સંગ્રહી ભગવાનનો પ્રભાવ અને નિષ્કામ કર્મયોગ વિષે

૧૯ થી ૨૭ યોગી મદાત્માઓનાં આચરણ અને તેમનો મદિમા.

૨૪ થી ૩૨ કળસદિન જૂદા જૂદા યજ્ઞો વિષે કથન.

૩૩ થી ૪૨ જ્ઞાનનો મદિમા.

પાંચમો અધ્યાય-કર્મસંન્યાસયોગ-પૃષ્ઠ ૧૦૭ થી ૧૨૪

૧ થી ૬ સાંખ્યયોગ અને નિષ્કામ કર્મયોગનો નિષ્કર્ષ.

૭ થી ૧૨ સાંખ્યયોગી અને નિષ્કામ કર્મયોગીઓનાં સંસર્ગ અને તેમનો મદિમા.

૧૩ થી ૨૧ જ્ઞાનયોગ વિષે.

૨૭ થી ૨૯ બક્ષિસદિન ધ્યાનયોગનું વર્ણન.

છઠ્ઠો અધ્યાય-અધ્યાત્મયોગ-પૃષ્ઠ ૧૨૫ થી ૧૪૫

૧ થી ૪ નિષ્કામ કર્મયોગ વિષે અને યોગીશ્વર પુરુષોનાં સંસર્ગ.

૫ થી ૧૦ આત્મેશ્વરમાટે પ્રેરણા અને ભગવત્પ્રાપ્તિવાળા પુરુષોનાં લક્ષણ.

૧૧ થી ૨૨ સ્વચિન્તન ધ્યાનયોગ વિષે.

૨૩ થી ૨૬ મનેઃનિબંધ વિષે.

૨૭ થી ૪૭ ચેતઃક્રાંતિ પુરુષની રતિ વિષે અને ધ્યાનયોગી પુરુષનો મદિમા.

સાતમો અધ્યાય-જ્ઞાનયોગ-પૃષ્ઠ ૧૪૬ થી ૧૬૧

૧ થી ૭ ચિત્તસ્થિતિ જ્ઞાન વિષે.

૮ થી ૧૦ સમ્યક્ જ્ઞાનનાં લક્ષણો અને ભગવાનની વ્યાખ્યાનાનું કથન.

૧૩ થી ૧૯ અસુરી રતન, સ્વાતંત્ર્ય, મિત્ર અને ભગવદ્-ભક્તિનાં મદિમા.

- ૨૦ થી ૨૩ બીજા દેવોની ઉપાસના વિષે.
- ૨૪ થી ૩૦ ભગવાનના પ્રભાવ અને સ્વરૂપને નહિ જાણનારાઓની નિંદા અને જાણનારાઓનો મહિમા.
- અષ્ટમો અધ્યાય-અક્ષરબ્રહ્મયોગ-પૃષ્ઠ ૧૬૨ થી ૧૭૭
- ૧ થી ૭ બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ અને કર્મ વગેરેવિષે અર્જુનના સાત પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તર.
- ૮ થી ૨૨ ભક્તિયોગ વિષે.
- ૨૩ થી ૨૮ શુક્લ અને કૃષ્ણ માર્ગ વિષે.
- નવમો અધ્યાય-રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ-પૃષ્ઠ ૧૭૮ થી ૧૯૪
- ૧ થી ૬ પ્રભાવસહિત જ્ઞાન વિષે.
- ૭ થી ૧૦ જગતની ઉત્પત્તિ વિષે.
- ૧૧ થી ૧૫ ભગવાનનો તિરસ્કાર કરનારા આસુરી પ્રકૃતિવાળાઓની નિંદા અને દૈવી પ્રકૃતિવાળાઓના ભગવદ્ભજનના પ્રકાર.
- ૧૬ થી ૧૯ સર્વોત્તમરૂપે પ્રભાવસહિત ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન.
- ૨૦ થી ૨૫ સકામ અને નિષ્કામ ઉપાસનાનું ફળ.
- ૨૬ થી ૩૪ નિષ્કામ ભગવદ્ભક્તિનો મહિમા.
- દશમો અધ્યાય-વિભૂતિયોગ-પૃષ્ઠ ૧૯૫ થી ૨૧૦
- ૧ થી ૭ ભગવાનની વિભૂતિ અને યોગશક્તિનું કથન તથા તેને જાણવાનું ફળ.
- ૮ થી ૧૧ ફળ અને પ્રભાવસહિત ભક્તિયોગ વિષે કથન.
- ૧૨ થી ૧૮ અર્જુને કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ અને વિભૂતિ તથા યોગશક્તિના કથન માટે પ્રાર્થના.
- ૧૯ થી ૪૨ ભગવાનનું પોતાની વિભૂતિ અને યોગશક્તિ વિષે કથન.
- અગ્રીયારમો અધ્યાય-વિશ્વરૂપદર્શનયોગ-પૃષ્ઠ ૨૧૧ થી ૨૩૫
- ૧ થી ૪ વિશ્વરૂપ દેખાડવા માટે અર્જુનની પ્રાર્થના.

૫ થી ૮ ભગવાને કરેલું પોતાના વિશ્વરૂપનું વર્ણન.
 ૯ થી ૧૪ સંજયે મૃતરાષ્ટ્ર આગળ કરેલું વિશ્વરૂપનું વર્ણન.
 ૧૫ થી ૩૧ અર્જુનને ભગવાનના વિશ્વરૂપનું દર્શન થવું અને
 ભગવાનની સ્તુતિ.

૩૨ થી ૩૪ ભગવાનનું પોતાના પ્રભાવનું વર્ણન અને અર્જુનને
 મુક્ત કરવા પ્રોત્સાહન આપવું.

૩૫ થી ૪૬ ભયભીત થયેલા અર્જુનની ભગવાનની સ્તુતિ અને
 ચતુર્ભુજરૂપે દર્શન આપવાની પ્રાર્થના.

૪૭ થી ૫૦ ભગવાનનું પોતાના વિશ્વરૂપદર્શનનું મહત્વકથન
 અને ચતુર્ભુજ તથા સૌમ્યરૂપે દર્શન.

૫૧ થી ૫૫ અનન્ય ભક્તિવિના ચતુર્ભુજરૂપે દર્શન થવાની
 દુર્લભતા અને કૃણસહિત અનન્ય ભક્તિનું વર્ણન.

બારમા અધ્યાય-ભક્તિયોગ-૫૫ ૨૩૬ થી ૨૪૪

૧ થી ૧૨ સાકાર અને નિરાકાર ઉપાસકોની ઉત્તમતાનો
 નિર્ણય અને ભગવતપ્રાપ્તિનો ઉપાય.

૧૩ થી ૨૦ ભગવતપ્રાપ્તિ પામેલા પુરોહિતાનાં લક્ષણ.

તેરમા અધ્યાય-ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ-૫૬ ૨૪૫ થી ૨૬૪

૧ થી ૧૬ જ્ઞાનસહિત ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ વિશે.

૨૦ થી ૩૫ જ્ઞાનસહિત પ્રકૃતિ-પુરુષ વિશે.

ચૌદમા અધ્યાય-ગુણત્રયવિભાગયોગ-૫૭ ૨૬૫ થી ૨૭૮

૧ થી ૪ જ્ઞાનનો મદિમા અને પ્રકૃતિ-પુરુષથી જંગમની ઉત્પત્તિ.

૫ થી ૧૮ સત્ત્વ, રજ્જ અને તમસ, એ ત્રણે ગુણો વિશે.

૧૯ થી ૨૭ ભગવતપ્રાપ્તિનો ઉપાય અને ગુણાતીત પુરુષનાં લક્ષણ.

પંદરમા અધ્યાય-પુરુષોત્તમયોગ-૫૮ ૨૭૯ થી ૨૮૯

૧ થી ૬ સંસારટક્ષનું કથન અને ભગવત પ્રાપ્તિનો ઉપાય.

૭ થી ૧૧ શ્રવાત્મા વિશે

૧૨ થી ૧૫ પ્રભાવસાદત પરમેશ્વરના સ્વરૂપ વિષે.

૧૬ થી ૨૦ દાર અને આદર તથા પ્રત્યાગમ વિષે.

સોળમો અધ્યાય-દેવાસુરમંપદિવાગયોગ-૫૫ ૨૬૦ થી ૩૦૦

૧ થી ૫ દેવી અને આસુરી સંપત્તિનું દળસહિત કથન.

૬ થી ૨૦ આસુરી સંપત્તિવાળાઓનાં લક્ષણ અને તેમની અધોગતિ વિષે કથન.

૨૧ થી ૨૪ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ આચરણનો ત્યાગ અને શાસ્ત્રાનુકૂલ આચરણ માટે પ્રેરણા.

સત્તરમો અધ્યાય-શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ-૫૬ ૨૦૧ થી ૩૧૩

૧ થી ૬ શ્રદ્ધા અને શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ધોર તપ કરનારાઓ વિષે.

૭ થી ૨૨ આદાર, યજ્ઞ, તપ અને દાનના જૂદા જૂદા ભેદ.

૨૩ થી ૨૮ ઐ તત્ સત્ના પ્રયોગની વ્યાખ્યા.

અઠારમો અધ્યાય-ભોક્ષસંન્યાસયોગ-૫૭ ૩૧૪ થી ૩૫૨

૧ થી ૧૨ ત્યાગવિષે.

૧૩ થી ૧૮ કર્મો કરવા વિષે સાંખ્યસિદ્ધાંતનું કથન.

૧૯ થી ૪૦ ત્રણ ગુણો પ્રમાણે જ્ઞાન, કર્મ, કર્તા, બુદ્ધિ, ધૃતિ અને સુખના જૂદા જૂદા ભેદ.

૪૧ થી ૪૮ દળસહિત વર્ણ-ધર્મ વિષે.

૪૯ થી ૫૫ જ્ઞાનનિષ્ઠા વિષે.

૫૬ થી ૬૬ ભક્તિસહિત નિષ્કામ કર્મયોગ વિષે.

૬૭ થી ૭૮ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું માહાત્મ્ય.

શ્રીગીતામાહાત્મ્ય

॥ શ્રીગણેશાય નમઃ ॥

॥ શ્રીધરોવાચ ॥ શ્રીપૃથ્વીદેવી પૃથુ છે:-

ભગવન્પરમેશાન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।
પ્રારબ્ધં ભુજ્યમાનસ્ય કથં ભવતિ હે પ્રભો ॥૧॥

હે ભગવન્ ! હે પરમેશ્વર ! હે પ્રભો ! પ્રાર-
બ્ધને ભોગવી રહેલા મનુષ્યના હૃદયમાં અનન્ય
ભક્તિ કયા ઉપાયથી ઉત્પન્ન થાય ? ૧

॥ શ્રીવિષ્ણુવાચ ॥ શ્રીવિષ્ણુભગવાન બોલ્યા:-

પ્રારબ્ધં ભુજ્યમાનો હિ ગીતાભ્યાસરતઃ સદા ।
સ મુક્તઃ સ સુખી લોકે કર્મણા નોપલિપ્યતે ૨

પ્રારબ્ધને ભોગવનારો જે મનુષ્ય સદા
ગીતાના અભ્યાસમાં રત રહેતો હોય, તે આ
લોકમાં તે પરલોકમાં મુક્ત અને સુખી થઈ
કર્મથી લેપાતો નથી. ૨

મહાપાપાદિપાપાનિ ગીતાધ્યાનં કરોતિ ચેત્ ।
કચિત્સ્પર્શં ન કુર્વતિ નલિનીદલમંબુવત્ ॥૩॥

જેમ કમળપત્રને જળનો સ્પર્શ થતો નથી;

તેમ જે ગીતાજ્ઞાનનું ધ્યાન કરે છે, તેને મહા-
પાપાદિ પાપો કદી સ્પર્શ કરતાં નથી. ૩

ગીતાયાઃ પુસ્તકં યત્ર યત્ર પાઠઃ પ્રવર્તતે ।

તત્ર સર્વાણિ તીર્થાણિ પ્રયાગાદીણિ તત્ર વૈ ॥૪॥

જ્યાં ગીતાનું પુસ્તક હોય અને જ્યાં
તેનો પાઠ પ્રવર્તતો હોય, ત્યાં પ્રયાગાદિ સર્વ
તીર્થો રહે છે. ૪

સર્વે દેવાશ્ચ ઋષયો યોગિનઃ પન્નગાશ્ચ યે ।

ગોપાલા ગોપિકા વાપિ નારદોદ્ધવપાર્ષદૈઃ ।

સહાયો જાયતે શીઘ્રં યત્ર ગીતા પ્રવર્તતે ॥૫॥

જ્યાં ગીતા પ્રવર્તે છે ત્યાં સર્વ દેવો,
ઋષિઓ, યોગીઓ, નાગો, પાર્ષદો, ગોવાળો,
ગોપીઓ, નારદ તથા ઉદ્ધવ પણ છે અને
સહાયતા શીઘ્ર આવી મળે છે. ૫

યત્ર ગીતાવિચારશ્ચ પઠનં પાઠનં શ્રુતમ્ ।

તત્રાહં નિશ્ચિતં પૃથિવિ નિવસામિ સદૈવ હિ ॥૬॥

જ્યાં ગીતા સંબંધી વિચાર ચાલે છે
તથા જ્યાં ભણવું-ભણાવવું અને શ્રવણ
ચાલે છે; ત્યાં હું પૃથિવિ ! હું નક્કીપણે અને
સદૈવ નિવાસ કરું છું. ૬

ગીતાશ્રયેઽહં તિષ્ઠામિ ગીતાં મે ચોત્તમં ગૃહમ્ ।

ગીતાજ્ઞાનમુપાશ્રિત્યત્રીલોકાન્પાલયામ્યહમ્ ॥

હું ગીતાના આશ્રયે વસું છું; ગીતા માં

ઉત્તમ ગૃહ છે; અને ગીતાના જ્ઞાનનો આશ્રય

લઇને હું ત્રણે લોકનું પાલનપોષણ કરું છું. ૭

ગીતા મેં પરમા વિદ્યા બ્રહ્મરૂપા ન સંશયઃ ।

અર્ધમાત્રાક્ષરા નિત્યા સ્વાનિર્વાચ્યપદાત્મિકા

ગીતા એ મારી પરમ શ્રેષ્ઠ અને બ્રહ્મરૂપિણી

વિદ્યા છે; અવિનાશી અર્ધમાત્રારૂપ છે; નિત્ય છે

ને અવર્ણનીય પદોવાળી છે એમાં સંશય નથી. ૮

ચિદાનંદેન કૃષ્ણેન પ્રોક્તાં સ્વમુખતોઽર્જુનમ્ ।

વેદત્રયી પરાનંદા તત્ત્વાર્થજ્ઞાનસંયુતા ॥ ૯ ॥

વળી તે સચ્ચિદાનંદધન શ્રીકૃષ્ણે સ્વમુખે

અર્જુનને કહેલી છે, ત્રણે વેદરૂપ છે, પરમાનંદ

આપનારી છે તથા જ્ઞાનના તત્ત્વાર્થથી ભરપૂર છે. ૯

યોઽષ્ટાદશજપો નિત્યં નરો નિશ્ચલમાનસઃ ।

જ્ઞાનસિદ્ધિં સ લભતે તતો યાતિ પરં પદમ્ ॥ ૧૦ ॥

જે મનુષ્ય સ્થિર મનથી નિત્ય ગીતાના

અઠારે અધ્યાયનો જપ કરે છે, તે જ્ઞાનની સિદ્ધિને

પામે છે અને તેથી પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦

પાઠેઽસમર્થઃ સંપૂર્ણે તતોઽર્ધ પાઠમાચરેત્ ।

તદા ગોદાનજં પુણ્યં લભતે નાત્ર સંશયઃ ૧૧

ત્રિભાગં પઠમાનસ્તુ ગંગાસ્નાનફલં લભેત્ ।

ષડ્ઞં જપમાનસ્તુ સોમયાગફલં લભેત્ ॥૧૨

સંપૂર્ણ પાઠ કરવાને અસમર્થ હોય તો તેથી અર્ધ પાઠ કરે તોપણ ગોદાન જેટલું પુણ્ય લાભે છે, એમાં સંશય નથી. (૧૧) ત્રીજા ભાગનો પાઠ કરનાર ગંગાસ્નાનના ફળને લાભે છે અને છઠ્ઠા ભાગનો પાઠ કરનાર સોમયાગનું ફળ લાભે છે. ૧૨

एकाध्यायं तु यो नित्यं पठते भक्तिसंयुतः ।

रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ૧૩

જે પુરુષ ભક્તિપૂર્વક નિત્ય એક અધ્યાયને પણ પાઠ કરે છે, તે રુદ્રલોકને પામે છે અને ત્યાં શિવજીનો ગણ થઈને ધણો કાળ વસે છે. ૧૩

अध्यायं श्लोकपादं वा नित्यं यः पठते नरः ।

स याति नरतां यावन्मन्वंतरं वसुंधरे ॥૧૪

જે મનુષ્ય એક અધ્યાય, એક શ્લોક અથવા એક અક્ષરનો પણ નિત્યપ્રતિ પાઠ કરે છે, તે પા

હે પૃથ્વી ! મન્વંતરસુધી મનુષ્યદેહ પામે છે. ૧૪

ગીતાયાઃ શ્લોકદશકં સપ્ત પંચ ચતુષ્ટયમ્ ।
દ્વૌ ત્રીનેકં તદર્ધં વા શ્લોકાનાં યઃ પઠેન્નરઃ ॥

ચંદ્રલોકમવાપ્નોતિ વર્ષાણામયુતં ધ્રુવમ્ ।

ગીતાપાઠસમાયુક્તો મૃતો માનુષતાં વ્રજેત્ ॥

ગીતાભ્યાસં પુનઃકૃત્વા લભતે મુક્તિમુત્તમામ્ ।

ગીતેત્યુચ્ચારસંયુક્તો પ્રિયમાણો ગતિં લભેત્ ॥

ગીતાના દશ, સાત, પાંચ, ચાર, બે, ત્રણ, એક કે અર્ધા શ્લોકનો પણ જે મનુષ્ય નિત્યપાઠ કરે છે; તે દશહજાર વર્ષસુધી ચંદ્રલોકને પામે છે. ગીતાના પાસંયુક્ત મરનારો પાછો મનુષ્ય-દેહને પામે છે અને ત્યાં ફરીથી ગીતાનો અભ્યાસ કરીને ઉત્તમ મુક્તિ પામે છે. તથા “ગીતા” એવા ઉચ્ચાર સહિત મરનારો ઉત્તમ ગતિ પામે છે.

ગીતાર્થશ્રવણાસક્તો મહાપાપયુત્તોઽપિ વા ।

વૈકુંઠં સમવાપ્નોતિ વિષ્ણુના સહ મોદતે ॥૧૮

મહાપાપવાળો પણ ગીતાર્થશ્રવણમાં આસક્ત થાય તો વૈકુંઠને પામી વિષ્ણુ સાથે આનંદે છે.

ગીતાર્થં વ્યાયતે નિત્યં કૃત્વા કર્માણિ મૂરિશઃ

जीवन्मुक्तः स विज्ञेयो देहांते परमं पदम् १९

અનેક કર્મો કરતો છતો જે મનુષ્ય નિત્ય
ગીતાના અર્થનું ધ્યાન કરે છે; તે વિશેષ જ્ઞાની
અને જીવન્મુક્ત થઈને દેહાંતે પરમ પદ પામે છે. ૧૯

गीतामाश्रित्य बहवो भूभुजो जनकादयः ।
निर्वृतकल्मषा लोके गीता याताः परं पदम् ॥

ગીતાના જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને જનકાદિ
ધણી રાજાઓ પાપરહિત થયા છે અને લોકમાં
ગવાતા થકા પરમ પદને પ્રાપ્ત થયા છે. ૨૦

गीतायाः पठनं कृत्वा माहात्म्यं नैव यः पठेत् ।
वृथा पाठौ भवेत्तस्य श्रम एव ह्युदाहृतः ॥२१

જે મનુષ્ય ગીતાનો પાઠ કરીને માહાત્મ્યનો
પાઠ કરતો નથી, તેનો પાઠ વૃથા થાય છે અને
શ્રમ પણ વૃથા કહ્યો છે. ૨૧

एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीताभ्यासं करोति यः ।
स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमाप्नुयात् २२

આ માહાત્મ્યસહિત ગીતાનો જે અભ્યાસ
કરે છે તે પૂર્વોક્ત રૂળને પ્રાપ્ત થઈ દુર્લભ ગતિ
પામે છે. ૨૨

સુત ઉવાચ । શ્રુત કહે છે :-

માહાત્મ્યમેતદ્ગીતાયા મયા પ્રોક્તં સનાતનમ્
ગીતાંતે ચ પઠેદ્યસ્તુ યદુક્તં તત્ફલં લભેત્ ॥૨૩

જે મનુષ્ય ગીતાના પાઠને અતિ મેં કહેલા
આગીતાના સનાતન માહાત્મ્યનો પાઠ કરે છે; તેજ
ઉપર જે કહ્યું તે ફળ પામે છે. ૨૩

इति श्रीवाराहपुराणे श्रीगीतामाहात्म्यं* संपूर्णम् ॥

* ગીતાનો મહત્વાર્થ સમજી તે પ્રમાણે વર્તવાથીજ
એવું મહાન ફળ મળે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું.

ખાત્ર મુદ્યના-ગીતાઓ સાથે સામાન્ય રીતે ઉપરં
મુજબનું માહાત્મ્ય છપાય છે. પરંતુ વારાહપુરાણમાં બીલું
જે મોટું ગીતામાહાત્મ્ય છે, તેમાં ઉપરના તથા એને મળતા
મોટા ઉપરાંત બીજા પણ બહુવા જેવા અનેક મોટા હતા;
તેથી તે આ પછી વધારાએ વૃદ્ધ અપાયા છે. આશા છે કે,
સમજી ગીતા પાઠકોને તે પણ ગમશે; અને દર વખતે નહિ
તો દોઢ દોઢ વાર પણ વાંચશે અને વિચારશે. ગીતાના
વિશેષ પ્રેમીઓને તો એ વધારા આ માહાત્મ્યની પેઠે દર
દરેક વાંચકા-સાંજગર, જેમો હોય એ પણ સ્વ.લાલિત છે.

જ્ઞાનોમાં થઈ શકે છે. ૬

સંસારસાગરં ઘોરં તર્તુમિच्छति यो जनः ।

ગીતાનાવં સમારુહ્ય પરં યાતુ સુખેન સઃ ॥૭

જે મનુષ્ય આ મહાઘોર સંસારસાગરને તરી જવા ઇચ્છતો હોય તે આ ગીતાશ્રી વહાણપર ચઢીને સુખેથી પાર પહોંચી જાય છે. ૭

गीताशास्त्रमिदं पुण्यं यः पठेत् प्रयतः पुमान् ।

विष्णोः पदमवाप्नोति भयशोकादिवर्जितः ८

જે પુરુષ આ પુણ્ય-પવિત્ર ગીતાશાસ્ત્રને પ્રયત્નપૂર્વક ભણે છે; તે સર્વ પ્રકારના ભય-શોકાદિથી મુક્ત થઈ વિષ્ણુપદને પામે છે. ૮

गीताज्ञानं श्रुतं नैव सदैवाभ्यासयोगतः ।

मोक्षमिच्छति मूढात्मा याति बालकहास्यताम

ગીતાનું જ્ઞાન જેણે સાંભળ્યું નથી અને સદા અભ્યાસયોગથીજ મોક્ષની ઇચ્છા રાખે છે; તે મૂઠ માણસ બાળકોની પેઠે ઉપહાસજ પામે છે. ૯

ये शृण्वन्ति पठन्त्येव गीताशास्त्रमहर्निशम् ।

न ते वै मानुषा ज्ञेया देवा एव न संशयः ॥१०

જે મનુષ્ય અહર્નિશ ગીતાશાસ્ત્ર ભણે છે અથવા તેનો પાઠ કરે છે કિંવા સાંભળે છે; તેને

મનુષ્ય નહિ, પણ નિઃસંશય દેવજ્ઞ જાણવો. ૧૦

મલનિર્મોચનં પુંસાં જલસ્નાનં દિને દિને ।

સકૃદ્ગીતાંભસિ સ્નાનં સંસારમલનાશનમ્ ॥

જેમ પ્રત્યેક દિવસે કરાતું જળનું સ્નાન
મનુષ્યના શરીરનો મેલ દૂર કરે છે; એમ ગીતા-
જ્ઞાનરૂપી 'જળનું' સ્નાન નિત્યપ્રતિ કરવાથી
સંસારરૂપી મળનો નાશ કરે છે. ૧૧

* આ પ્રમાણે ગીતાગ્રંથીને જે ઉપમાઓ અપાય છે
અને ગીતાપાઠનું જે મહત્ત્વ કૃષ્ણ દર્શાવાયું છે; તે ગીતાના
ઉપદેશ મુજબ વર્તનાર માટે છે. “એલા તોરા, પણ કદા
કંઈ નહિ” તેની પેઠે માત્ર ઉપલક્ષ્ય અને દેખાડવા પૂરતો જ પાઠ
કરે અથવા બાહ્યાચાર રાખે, અને અંદરથી તો “એરણી
ચોરી ને ચોયનું દાન” કરવાવાળો કિંવા અથવા પદાપકારને
નામે સ્વાધર્મ, ધર્મને નામે ધૂતવેડા, હોય; અલેદવાદને નામે
દુરાચાર સેવનારો હોય; એવા બગલકતો અથવા શુષ્કવેદાંતી
ધર્મહંસો માટે તો નરકદ્વારજ ખુલ્લાં સમજવાં. એવા બિચારા-
એને એટલું પણ નથી સમજતું કે, બાહ્યાચાર અને મીઠા
શબ્દોથી માણસો ઠગાયે, પણ સર્વજ્ઞ નિયંતા નહિજ ઠગાય.
હા, ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ જેને ન સમજાયું પણ હોય અને
આર્વાકની પેઠે “કાઈ પણ રીતે મેળવવું અને ભોગવવું”
અથવા “સર્વેશુણાઃ પાંચનમાધ્યને” એજ જેને સ્વધર્મ રૂપ
કે સ્વસ્વરૂપ લાગતું હોય તે તો એટલો પણ વિચાર
શા માટે લાવે!

લિંગ ખરાબ બિચુ

ગીતાશાસ્ત્રસ્ય જાનાતિ પઠનં નૈવ પાઠનમ્ ।
પરસ્માન્ન શ્રુતં જ્ઞાનં નૈવ શ્રદ્ધા ન ભાવના ૧૨
સ એવ માનુષે લોકે પુરુષો વિદ્વરાહકઃ ।

યસ્માદ્ગીતાં ન જાનાતિ નાધમસ્તત્પરો જનઃ
જે મનુષ્ય પોતે ગીતાશાસ્ત્રનું પઠન કરવું
કરાવવું જાણતો નથી, બીજા પાસેથી સાંભળતો
નથી, તેમ જેનામાં શ્રદ્ધાએ નથી અને ભાવના
પણ નથી; તે ગીતાને નથી જાણતો તેથી ગામ-
માં ભટકતા ભુંડ જેવા હોઈને તેનાથી નીચ
બીજા કોઈ નથી. ૧૨, ૧૩

ધિક્ તસ્ય જ્ઞાનમાચારં વ્રતં ચેષ્ટાં તપો યશઃ ।
ગીતાર્થપઠનં નાસ્તિ નાધમસ્તત્પરો જનઃ ૧૪

જે મનુષ્ય (માત્ર ગીતા વાંચે છે, પણ) ગી-
તાના અર્થનું પઠન કરતો નથી, તેના એવા (પો-
પટીયા) જ્ઞાનને, (દેખાડવામાત્રના) આચારને, વ્ર-
તને, ચેષ્ટાને, તપને અને યશને (ક્રીતિને) ધિક્કાર
છે. એનાથી અધમ બીજા કોઈ નથી. ૧૪

ગીતાગીતં ન યજ્ઞજ્ઞાનં તદ્વિદ્વ્યાસુરસંજ્ઞકમ્ ।
તન્મોઘં ધર્મરહિતં વેદવેદાંતગર્હિતમ્ ॥૧૫॥

જે જ્ઞાન ગીતામાં ગવાયું નથી, તે જ્ઞાનને
વેદમાં અને વેદાન્તમાં નિંદેલું હોય તેને નિષ્પ્રજ્ઞ,
ધર્મરહિત અને આમુશી જ્ઞાન જાણવું. ૧૫

યોઽધીતે સતતં ગીતાં દિવારાત્રૌ યથાર્યતઃ ।

સ્વપન્ગચ્છન્વદંસ્તિઠ્ઠાશ્ચતં મોક્ષમાપ્નુયાત્

જે મનુષ્ય રાતદિવસ સૂતાં, બોલતાં, કરતાં
અને ઉભો રહેતાં પણ ગીતાનું યથાર્થ રીતે અધ્ય-
યન (અભ્યાસ, શ્રવણ, મનન) સતતપણે કર્યા કરે
છે; તે શાશ્વત મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬

યોગિસ્થાને સિદ્ધપીઠે શિષ્ટાગ્રે સત્સભાસુ ચ ।
યજ્ઞે ચ વિષ્ણુભક્તાગ્રે પઠન્વાતિ પરાં ગતિમ્ ૧૭

યોગીના સ્થાનમાં, સિદ્ધોના સ્થાનમાં, શ્રેષ્ઠ
પુરુષો આગળ, સંતસભામાં, યજ્ઞસ્થાનમાં અથ-
વા વિષ્ણુભક્તો આગળ પાઠ કરવાથી મનુષ્ય
પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭

ગીતાપાઠં ચ શ્રવણં ચ યઃ કરોતિ દિનેદિને ।

કૃત્ત્વો વ્યજિમેધાદ્યા કૃતાસ્તેન સદક્ષિણાઃ ૧૮

જે મનુષ્ય ગીતાનો પાઠ અથવા શ્રવણ
નિત્યપ્રતિ કરે; તેણે દક્ષિણાસહિત અશ્વમેધા-
દિદ્ધ (યજ્ઞો) કર્યા છે એમ સમજવું. ૧૮

ગીતાઽધીતા ચ યેનાપિ ભક્તિભાવેન ચેતસા ।
તેન વેદાશ્ચ શાસ્ત્રાણિ પુરાણાનિ ચ સર્વશઃ ॥

જેણે ભાવભક્તિપૂર્વક તથા એકાગ્રચિત્તે
ગીતાનું અધ્યયન કર્યું, તેણે સર્વ વેદો, શાસ્ત્રો
અને પુરાણોનો અભ્યાસ કર્યો (એમ સમજવું). ૧૯

યઃ શૃણોતિ ચ ગીતાર્થં કીર્તયેચ્ચ સ્વયં પુમાન ।
આવયે ચ પરાર્થં વૈ સ પ્રયાતિ પરં પદમ્ ॥૨૦

જે મનુષ્ય પોતે ગીતાર્થને સાંભળે, ગાય
અને પરોપકારાર્થે અન્યને સંભળાવે, તે પરમ
પદને પામે છે. ૨૦

નોપસર્પતિ તત્રૈવ યત્ર ગીતાર્ચનં ગૃહે ।

તાપત્રયોદ્ભવા પીડા નૈવ વ્યાધિભયં તથા ॥૨૧

જે ઘરમાં ગીતાનું પૂજન-અર્ચન થાય છે
ત્યાં ત્રિવિધ દુઃખ (દૈહિક, દૈવિક અને આધિભૌ-
તિક) પ્રવેશી શકતાં નથી તથા વ્યાધિઓનો પણ
ભય રહેતો નથી. ૨૧

ન શાપં નૈવ પાપં ચ દુર્ગતિં ન ચ કિંચન ।

દેહેઽરયઃ પડેતે વૈ ન વાપંતે કદાચન ॥૨૨॥

વળી તેને કોઈનો શાપ લાગતો નથી, પાપ

માગતું નથી, જરા પણ દુર્ગતિ થતી નથી; તેમ
 શીરના પડરિપુઓ (કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ,
 મદ અને ઈર્ષ્યા) પણ કદી બાધા કરતાં નથી. ૨૨
 ભગવત્પરમેશાને ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

જાયતે સતતં તત્ર યત્ર ગીતામિનંદનમ્ ॥૨૩
 જ્યાં નિરંતર ગીતાનો આનંદ વર્તે છે, ત્યાં
 ભગવાન પરમેશ્વરમાં અવ્યભિચારિણી-અનન્ય-
 એકનિષ્ઠ ભક્તિ ઉપજે છે. ૨૩

સ્નાતો વા યદિ વાઽસ્નાતઃશુચિર્વા યદિવાઽશુચિઃ
 વિભૂર્તિવિશ્વરૂપશ્ચ સંસ્મરન્સર્વદા શુચિઃ ॥૨૪
 સ્નાન કર્યું હોય વા ન કર્યું હોય, પવિત્ર
 હોય વા અપવિત્ર હોય, તોપણ જો તે (ગીતામાં
 કહેલી) પરમાત્માની વિભૂતિનું અને વિશ્વરૂપનું
 સંસ્મરણ કરે તો તેને સદા પવિત્ર જાણવો. ૨૪
 સર્વત્ર પ્રતિભોક્તા ચ પ્રતિગ્રાહી ચ સર્વશઃ ।

ગીતાપાઠં પ્રકુર્વાણો ન લિપ્યતે કદાચન ૨૫
 સર્વત્ર ભોજન કરનાર અને સર્વ પ્રકારનો
 પ્રતિગ્રહ કરનાર (દાન લેનાર) પણ જો ગીતાપાઠ
 કરતો હોય તો તે તેનાથી કદી પણ લેપાતો નથી.
 યસ્યાંતઃકરણં નિત્યં ગીતાયાં રમતે સદા ।

સંતુષ્ટાઃ પિતરસ્તસ્યનિરયાદ્યાંતિસદ્ગતિમ્ ॥
 ગીતાપાઠેન સંતુષ્ટાઃ પિતરઃ શ્રાદ્ધતર્પિતાઃ ।
 પિતૃલોકં પ્રયાંત્યેવ પુત્રાશીર્વાદતત્પરાઃ ॥૩૫

જે મનુષ્ય શ્રાદ્ધમાં પિતૃઓના નિમિત્તે ગી-
 તાનો પાઠ કરે, તેના પિતૃઓ સંતુષ્ટ થાય અને
 નરકમાં હોય તો ત્યાંથી પણ સદ્ગતિ પામે છે;
 અને ગીતાપાઠથી પ્રસન્ન થયેલા તથા શ્રાદ્ધથી
 તર્પિત થયેલા એ પિતૃઓ પુત્રને આશીર્વાદ
 દેતા થકા પિતૃલોકમાં જાય છે. ૩૪,૩૫

લિખિત્વા ધારયેત્કંઠે વાહુદંડે ચ મસ્તકે ।
 નશ્યંત્યુપદ્રવાઃ સર્વેવિઘ્નરૂપાશ્ચ દારુણાઃ ॥૩૬
 જે માણસ ગીતાને લખીને ગળામાં, હાથ
 ઉપર કે મસ્તકે ધારણ કરે છે; તેના વિઘ્નોરૂપી
 સર્વ દારુણ ઉપદ્રવો પણ નાશ પામે છે. ૩૬

દેહં માનુષમાશ્રિત્ય ચાતુર્વર્ણ્યેષુ ભારતે ।
 ન શૃણોતિ પઠત્યેવ ગીતામમૃતરૂપિણીમ્ ૩૭
 હસ્તાત્પચ્ચવાઽમૃતં પ્રાપ્તં કષ્ટાત્ક્ષ્વેડં સમશ્રુતે ।
 પીત્વા ગીતામૃતં લોકે લબ્ધ્વા મોક્ષં સુખી ભવેત્
 ભારતભૂમિમાં કેઈ પણ વર્ણમાં મનુષ્યદેહ

પામવા છતાં જે મનુષ્ય અમૃતંરૂપિણી ગીતાને
 ભણે કે સાંભળે નહિ, તે હાથમાં આવેલું અમૃત
 તણને દુઃખથી વિષનું પાન કરે છે; અને જે ગીતા-
 રૂપી અમૃતનું પાન કરે છે તે આ સંસારમાં
 સુખી થઈને દેહાંતે મોક્ષ પામે છે. ૩૭, ૩૮

जनैः संसारदुःखार्तैर्गीताज्ञानं चयैः श्रुतम् ।

संप्राप्तममृतं तैश्च गतास्ते सदनं हरेः ॥३९॥

સંસારનાં દુઃખોથી દુઃખી થયેલાં જે મનુષ્યે
 ગીતાનું જ્ઞાન સાંભળ્યું છે તેને અમૃત પ્રાપ્ત થયું
 બાળ્યું; અને તે વૈદુંઠને પ્રાપ્ત થયો છે, એમ બાળ્યું.

गीतासु न विशेषोऽस्ति जनेपूच्चावचेषु च ।

ज्ञानेष्वेव समग्रेषु समा ब्रह्मस्वरूपिणी ॥४०॥

ગીતા સમજવામાં ઉચ્ચ-નીચનો ભેદ નથી;
 કેમકે ગીતા બ્રહ્મસ્વરૂપિણી હોવાથી તેનું જ્ઞાન સૌ
 કોઈને માટે સમાન છે. ૪૦

यः श्रुत्वा नैव गीतार्थं मोदते परमांदरात् ।

नैवाप्नोति फलं लोके प्रमादाच्च वृथा श्रमम् ॥

(આવા અતિઉપકારક) ગીતાગ્રંથનો અર્થ
 વાંચવા કે સાંભળવા છતાં પણ જેને પરમઆદર
 અને આનંદ ઉપજતો નથી, તે મનુષ્યના પ્રમા-

રૂપી મંત્રમાળાના ઋષિ લગવાન વેદવ્યાસ છે. છંદ અનુષ્ટુપ છે અને દેવતા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે. “જે શોક કરવા યોગ્ય નથી, તેનો તું શોક કરે છે અને વાતો બુદ્ધિમાનના જેવી બોલે છે*” એ વચન ગીતામંત્રનું બીજ-એટલે કે આરંભનું કારણ છે; “સર્વ ધર્મેનો પરિત્યાગ કરીને એક ભારે(પરમાત્માને)જ શરણે આવx” (અર્થાત્ બીજું-ત્રીજું જવા દઈને સર્વભાવથી એક ભારે પરમાત્માનુંજ શરણ લે-મારા ઉપદેશને અનુસર) આ મંત્ર ગીતાના સર્વ મંત્રોમાં શક્તિરૂપ છે; અને “હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ, તું શોક ન કરx” એ મંત્ર આ ગીતારૂપી મંત્રમાળાનો પ્રારંભ એટલે કે આધાર, ખીલો અથવા સ્તંભ છે-અર્થાત્ આ ગીતાગ્રંથનો સર્વ ભાર અથવા

†મંત્રના ઋષિ એટલે કે પરમાત્મદર્શનપૂર્વક ભવન-મુક્ત થયેલા એવા જે વેદશાસ્ત્રસંપન્ન અને પરમસિદ્ધ મહાત્માનીએ આ પ્રવચનોથી અથવા અંતર્યામીની પ્રેરણાથી જે જે દિવ્ય સિદ્ધાંત, રહસ્ય અને ધર્મકર્માદિ જાણ્યા તથા અનુભવ્યા હોય; અને પછી જેણે તેના દ્રષ્ટાતરીકે રહીને તેને પરમપદ્મથી લોકહિતાવદ્ સ્તોત્રરૂપે કે મંત્રરૂપે કૈવલ્ય હોય તે.

* સુઓ અ૦ ૨, શ્લોક ૧૧. x-સુઓ અ૦ ૧૮, શ્લોક ૬૬.

આધાર આ ક્રીલક ઉપર છે.

ન્યાસવિષે સમજણ

હરકોઈ મંત્રનો પાઠ કે જપ કરવા પહેલાં શરીરની બાહ્યશુદ્ધિ કરવા ઉપરાંત આંતરિક શુદ્ધિ અને જ્ઞાનની દૃઢતા અર્થે હાથ ઈત્યાદિ અંગોમાં સામાન્યરૂપે રહેલા જવાત્માને વિશેષરૂપે રહેલો કલ્પીને તેનું મહત્ત્વ સૂચવનારા તે તે મુખ્ય મંત્રોનો વિધિપૂર્વક ન્યાસ (એટલે જમાવ) કરવો; (અર્થાત્ તે તે મંત્રોમાં સમાયેલી સાવ સાચી અને આંતરિક દૃઢતા તથા નિરૂત્તાને આપનારી સમજણને અધિકાધિક મજબૂત કરવા માટે નિત્ય-પ્રતિ તે તે માન્યતા પ્રમાણેનો દૃઢ સંકલ્પ તે તે અંગોદ્વારા પોતાના અંતઃકરણમાં જમાવતાં રહે-લું-જગાડતા રહેલું-મજબૂત કરતાં રહેલું) અને પોતાના એ દિવ્ય અને અમર જવાત્માને એવી રીતે તે તે અંગમાં તે તે ગુણોની મૂર્તિરૂપે રહેલો કલ્પીને તે તે અંગદ્વારા તે આત્માને નમન કરવું. આવી રીતે પાઠ કરનારે પ્રથમ મંત્રરૂપ જનક એને 'ન્યાસ' કર્યો, એમ કહે છે. આ ક્રિયા હર-દમેશ ઉંડી સમજણપૂર્વક અને નિયમિત રીતે થવાને પરિણામે પાકકના જ્ઞાનમાં દૃઢતા થાય,

તથા અનેક વર્ણ અને આકારનાં છે” એ મંત્ર ભણીને બંને હાથની હથેળીઓનો તથા તેના પાછલા ભાગોનો યથાક્રમ સ્પર્શ કરીને કરતલકરપ્રમામ્યાં નમઃ એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા. એ પછી હૃદયાદિ અંગન્યાસનો વિધિ આવે છે.

હૃદયાદિ અંગન્યાસનો વિધિ

‘નૈનં હિંદંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવક
इति हृदयाय नमः ॥

અર્થાત્ “આ હૃદયાત્માને શસ્ત્રો છેઢી શકતાં નથી અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી” એ મંત્ર ભણીને હૃદયાય નમઃ એમ બોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાઓથી હૃદયને સ્પર્શ કરીને તેને (હૃદયદ્વારા આત્માને) નમસ્કાર કરવા.

‘न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतं
इति शिरसे स्वाहा ॥

અર્થાત્ “એને પાણી બીજવી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી” એ મંત્ર ભણીને શિરસે સ્વાહા (માથાને સ્વાહા) એમ બોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાવડે

૧, ૨-જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૩.

નિયોગ કરૂં છું (એટલે કે તનમનથી એકચિત્તે
જોડાઉં છું) એવો દૃઢ સંકલ્પ ન્યાસની છેવટે કર-
વો; અને તે પછી ગીતામંત્રના ઋષિ અને દેવ-
તાનું નીચે મુજબ ધ્યાન-વંદન કરવું અને
તે પછીજ ગીતાનો પાઠ શરૂ કરવો.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું ધ્યાન-વંદન

ૐપાર્થાય પ્રતિવોધિતાં ભગવતા નારાયણેન
સ્વયં । વ્યાસેન ગ્રથિતાં પુરાણમુનિના મધ્યે
મહાભારતમ્ ॥ અદ્વૈતામૃતવર્ષિણીં ભગવતીમ-
ષ્ટાદશાધ્યાયિનીમંવ ત્વામનુસંદધામિ ભગવ-
દ્ગીતે ભવદ્દેપિણીસુ ॥૧॥

• ન્યાસની છેવટે આ સંકલ્પ પણ અધ્યાત્મવિદ્યાના
નિયમો સમજી લઈને લાવલક્ષિપૂર્વક કરવામાં આવે તો
(જેમ પાંખો હવાવાડપે કે ખુફ્ફો જગામાં જવાડપે મહુ-
પ્યયત્ન થવાથી હવાનો લાલ વિશેષરૂપે મળે છે તેમ) સર્વ-
વ્યાપક પરમાત્મદેવની સર્વવ્યાપી રૂપનો લાલ પણ જરૂર
મળી શકે. અર્થાત્ પ્રભુકૃપા પામવી કે નહિ પામવી એનું
કરણ કંઈ પ્રભુમાં મનુષ્યોના જેવો પક્ષપાત, સ્તુતિલોભ કે
સ્વચ્છંદતા હોવાનું નથી પણ ‘મનુષ્યયત્ન’ છે. કેમકે પ્રભુ
જોતે જેમ સદાય સર્વત્ર છે તેમ પ્રભુકૃપા પણ સદા સર્વત્ર
અને સર્વ મન રહેલી છે.

ૐ ભગવાન નારાયણે પોતે અર્જુનને ઉપ-
દેશેલી, પ્રાચીન મહામુનિ શ્રીવેદવ્યાસજીએ મ-
હાભારત મધ્યે ગુથેલી, અદ્વૈતજ્ઞાનામૃતને વર્ષાવ-
નારી, અષ્ટાદશ અધ્યાયવાળી અને આ અસત્,
જડ તથા દુઃખરૂપ અસાર સંસાર ઉપરથી મોહ-
મમતા ટાળનારી એવી હે ભગવતી ભગવદ્ગીતે !
હે આંખે ! (હે માતા !) હું આપનું ધ્યાન ધરું છું.
મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાનનું ધ્યાન-વંદન.

નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલબુદ્ધે ફુલાર-
વિંદાયતપત્રનેત્ર । येन त्वया भारततैलपूर्णः
प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥२॥

હે વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને ખીલેલા કમળ
જેવાં વિશાળ નેત્રવાળા વ્યાસ ભગવાન ! આપને
નમસ્કાર હો. મહાભારતરૂપી તેલ પૂરીને આંખેજ
આ ગીતાજ્ઞાનરૂપી દીપક (અમને ધર્મકર્મનો
ખરો માર્ગ દર્શાવવા સાર) પ્રગટાવ્યો છે. (૨)

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું ધ્યાન-વંદન

प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्तैकपाणये ।
ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः॥३॥
शरथु धनार लक्ष्मणे कल्पवृक्ष पेठे धन्विष्ठत

મૂકં કરોતિ વાચાલં પંગું લંઘયતે ગિરિમ્ ।

યત્કૃપા તમહં વંદે પરમાનંદમાધવમ્ ॥૮॥

જેમની કૃપા મુંગાને વાચાળ કરે છે અને પાંગળાને પર્વત ઉલ્લંઘાવે છે; તે પરમાનંદસ્વરૂપ માધવને હું વંદન કરું છું. (૮)

યં બ્રહ્માવરુણેંદ્રરુદ્રમરુતઃ સ્તુન્વંતિ દિવ્યૈઃ
સ્તવૈર્વેદૈઃ સાંગપદક્રમોપનિષદૈર્ગાયંતિ યં સામ-
ગાઃ ॥ ધ્યાનાવસ્થિતતદ્ગતેન મનસા પશ્યંતિ
યં યોગિનો । યસ્યાંતં ન વિદુઃ સુરાસુરગણા
દેવાય તસ્મૈ નમઃ ॥૯॥

બ્રહ્મા, વરુણ, ઈંદ્ર, રુદ્ર અને મરુત (વાયુ) વગેરે દેવતાઓ દિવ્ય સ્તોત્રોત્તરો જેમની સ્તુતિ કરે છે; સામવેદનું ગાન કરનારા મુનિઓ અંગ, પદ, ક્રમ અને ઉપનિષદસહિત વેદોત્તરો જેમની સ્તુતિ ગાય છે; તેમનામાં પરોવાયલા ચિત્તવેદો ધ્યાનમાં નિધર ધ્યેયા યોગીઓજ જેમનાં દર્શન કરી શકે છે; અને દેવો તેમજ અસુરો જેમના પાદને જાણી શકતા નથી; એવા પરમાત્મદેવને નમસ્કાર દો. (૯)

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

શ્રીધરી દીકાનુસાર અર્થસહિત

અધ્યાય ૧ લો-અર્જુનવિષાદયોગ

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ । ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:—

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાંડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥ ૧ ॥

હે સંજય ! ધર્મભૂમિ એવા કુરુક્ષેત્રમાં
મારા પુત્રોએ તથા પાંડુના પુત્રોએ યુદ્ધની ઇચ્છા-
થી ભેગા થઈને પછી શું કર્યું ? તે કહે. ૧

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:—

દૃષ્ટ્વા તુ પાંડવાનીકં વ્યૂઠં દુર્યોધનસ્તદા ।

આચાર્યમુપસંગમ્ય રાજા વ્રત્તનમવ્રવીત્ ॥ ૨ ॥

પાંડવોની સેનાને વ્યૂઠના આકારમાં જોઈ-

વાયલી બેઠ તે વેળા રાજા દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય
પાસે ગયો અને આણું વચન બોલ્યો. ૨

દુર્યોધનની એ વાત હવેના નવ શ્લોકમાં આવે છે.

પર્યૈતાં પાંડુપુત્રાણામાચાર્ય મહર્તીં ચમૂમ્ ।
વ્યૂઠાં દ્રુપદપુત્રેણ તવ શિષ્યેણ ધીમતા ॥ ૩ ॥

હે આચાર્ય ! પાંડુપુત્રાની આ મોટી સેના
જુઓ, કે જે આપના બુદ્ધિમાન શિષ્ય અને
દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને વ્યૂહના આકારમાં ગોઠવેલી છે

અત્ર શૂરા મહેષ્વાસા भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ૪ ॥

આ સેનામાં મોટા ધનુર્ધારી તથા યુદ્ધ કરે
વામાં બહુ પ્રખ્યાત એવા ભીમ, અર્જુન આ
તેમના જેવા બીજા પણ અનેક શૂરવીરો છે. જેમકે
સાત્યકિ, વિરાટ રાજા અને મહારથીઃ દ્રુપદરાજા. ૪

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ૫ ॥

જે રોકેલો દશદુનર ધનુર્ધારી આ સાથે યુદ્ધ કરે તથા
રાજામાં અને સામ્રાજમાં પ્રવીણ હોય તે 'મહારથી' છે. ધૃષ્ટ-
કેતુ સાથે યુદ્ધ કરી શકે તે 'અતિરથી', એકની સાથે બીજી
શકે તે 'ચક્રી' અને એથી વધુ હોય તે 'અધારથી' કહેવાય છે.

યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાંત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યવાન્ ।

સૌભદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વ એવ મહારથાઃ ॥ ૬ ॥

વળી ધૃષ્ટકેતુ, ચેદિતાન, પરાક્રમી કાશીરાજ,
ધણાને છતનારો કુતિભોજ રાજા, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ
શંખ્યરાજા, પરાક્રમી યુધામન્યુ રાજા, વીર્યવાન
ઉત્તમૌજા, સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ તથા દ્રૌપ-
દીના પાંચ પુત્રો, એ બધાજ મહારથીઓ છે. ૫, ૬

અસ્માકં તુ વિશિષ્ટા યે તાન્નિવોધ દ્વિજોત્તમ ।

નાયકા મમ સૈન્યસ્ય સંજ્ઞાર્થં તાન્વ્રવીમિ તે ૭

હે દ્વિજોમાં ઉત્તમ ! હવે આપણામાં બળ-
પરાક્રમાદિને લીધે પ્રસિદ્ધ એવા જે મારા સૈન્યના
નાયકો છે, તે સારી રીતે આપની જાણમાં આવે તે
સાડે તેમનાં નામ કહું છું, તે સાંભળો. ૭

મવાન્મીષ્મશ્ચ કર્ણશ્ચ કૃપશ્ચ સમિતિંજયઃ ।

અશ્વત્થામા વિકર્ણશ્ચ સૌમદત્તિસ્તથૈવ ચ ॥ ૮ ॥

અન્યે ચ વહવઃ શૂરા મદર્યે ત્યક્તજીવિતાઃ ।

નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥ ૯ ॥

આપ (દ્રોણાચાર્ય), બીષ્મપિતામહ, કર્ણ,
યુદ્ધમાં જય મેળવનાર કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા,

વિકર્ણ, સોમદત્તનો પુત્ર ભૂરિશ્રવા તેમજ બીજા
પણ ઘણા શૂરવીરો છે, કે જે સર્વ મારે માટે જીવ
આપવા તૈયાર થયા છે, મારવાનાં નાના પ્રકારનાં
શસ્ત્રો ધારણ કરે છે તથા યુદ્ધ કરવામાં કુશળ છે.

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ ૧૦

આપણું સૈન્ય ઉપર કહેલા વીર પુરુષોથી
યુક્ત છે અને ભીષ્મથી રક્ષાયલું છે તોપણ અપૂર્ણ
છે; તથા એ પાંડવોનું સૈન્ય તો ભીષ્મથી રક્ષાયલું
હોવાથી આપણી સાથે લડવાને સમર્થ છે. ૧૦

ભાવાર્થ કે:-ભીષ્મ કરતાં પણ ભીષ્મ વધારે
બળવાન છે, પણ તે કૌરવો અને પાંડવોને સમાન
ગણે છે તેથી પોતાનું સૈન્ય તેમનાથી રક્ષાયલું
છતાં પણ હતવામાં અસમર્થ છે; અને પાંડવોનું
સૈન્ય ભીષ્મથી રક્ષાયલું છે તોપણ તે પાંડવપક્ષને
હોવાથી તેના જેટલી લાગણીથી ભીષ્મ યુદ્ધ નહિ
કરે; એવા હેતુથી દુર્યોધને ઉપત્તી શંકા દર્શાવી છે.

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ૧૧

આપ સર્વે વ્યૂત્થમાં પેસવાના સવળા માગે

ઉપર પોતપોતાને ઠકાણે ઉભારહીને સર્વ તરફથી
ભીષ્મપિતામહનીજ રક્ષા કરે. કારણ કે આપણું
જીવિત ભીષ્મનાજ યજ્ઞ ઉપર આધાર રાખે છે.

એવી રીતે દુર્યોધનનું મોનપૂર્વક બોલવું સાંભળીને
પછી ભીષ્મપિતાએ શું કયું તે વાત સંજય કહે છે.

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥

પછી તે પ્રતાપી અને કુરુકુળમાં વૃદ્ધ એવા
ભીષ્મપિતામહે દુર્યોધનને હર્ષ ઉપજાવતાં મોટો
સિંહનાદ કરીને શંખ વગાડ્યો. ૧૨

એવી રીતે સેનાપતિ ભીષ્મનો યુદ્ધોત્સાહ જોઈ બધાને
યુદ્ધનો ઉત્સાહ થયો એ વાત હવે સંજય કહે છે.

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहस्रैवाभ्यहन्यंत स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३

ત્યાર પછી શંખો, નગારાં, મૃદંગ, ઢોલ અને
રણશિંગાં આદિ રણનાં વાજાં એકસાથે વાગવા
લાગ્યાં અને એ સર્વનો ધણો મોટો શબ્દ થયો. ૧૩

તે પછી પાંડવોના સિન્યનો યુદ્ધોત્સાહ વર્ણવે છે.

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महाति स्यंदने स्थितौ ।

माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥

॥ સન્મુખ રથ ઉભો રાખ્યો અને કહ્યું કે, હે અર્જુન ! આ એકલા થયેલા કૌરવોને તું જો. ૨૪, ૨૫
ત્રાપશ્યત્સ્થિતાન્પાર્ય પિતૃનથ પિતામહાન્ ।
આચાર્યાન્માતુલાન્ભ્રાતૃન્ પુત્રાન્પૌત્રાન્સર્ષા-
સ્તથા । શ્વશુરાન્સુહૃદશ્ચૈવ સેનયોરુભયોરપિ ॥
પછી અર્જુને પોતાના કાકા વગેરેને, પિતા-
મહોને, આચાર્યોને, મામાઓને, દુર્યોધન આદિ
ભાઈઓને, પુત્રો તથા પૌત્રોને, મિત્રોને, સસરા-
ઓને તથા પોતાની ઉપર ઉપકાર કરનારા મુહુર્ત
પુરુષોને બંને સેનાઓમાં આવી ઉભેલા જોયા. ૨૬

તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌંતેયઃ સર્વાન્વંધૂનવસ્થિતાન્
કૃપયા પર્યાવિષ્ટો વિપીદન્નિદમબ્રવીત્ ॥૨૭॥

આ પ્રમાણે તે સર્વ બંધુ ઇત્યાદિને પોતાની
સન્મુખ ઉભેલા જોઈને, જેના મનમાં અત્યંત દયા
ઉત્પન્ન થયેલી છે એવા અર્જુને મનમાં ગ્લાનિ
પામીને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૨૭

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે :-

દૃષ્ટ્વમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્ ।
સીદંતિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્યતિ ॥

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ।

ગાંડીવં સંસતે હસ્તાસ્વકચૈવ પરિદહ્યતે ॥૨૧॥

હે કૃષ્ણ ! આ મારા બંધુઓને યુદ્ધની ઇચ્છાથી સન્મુખ ઉભેલા બેઠને મારાં ગાત્ર ઢીલાં થઈ જાય છે; મુખ સૂકાય છે; શરીરમાં કંપ થાય છે; રૂવાડાં ઉભાં થાય છે; હાથમાંથી ગાંડીવ ધનુષ પડી જાય છે અને ચામડીમાં દાહ થાય છે. ૨૮, ૨૯

ન ચ શક્નોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ ।

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ॥

અહીં સ્થિરતાથી હું ઉભો રહી શકતો નથી; મારું મન જાણે ભમે છે અને હે કેશવ ! હું અનિષ્ઠ સૂર્યવનારા અપશુકનો પણ બેઠું છું. ૩૦

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ।

ન કાંક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ ॥

વળી યુદ્ધમાં સ્વજનને હણવામાં હું કદ્યાણુ પણ બેતો નથી, એટલે કદી આપ વિજયાદિક પ્રાપ્તિ ધારતા હો તોપણ હે કૃષ્ણ ! હું એ વિજય, રાજ્ય તથા સુખોને ઇચ્છતો નથી. ૩૧

કિં નો રાજ્યેન ગોવિંદ કિં ભોગૈર્જીવિતેન વા ।

યેષામર્થે કાંક્ષિતં નો રાજ્યં ભોગાઃ સુખાનિ ચ ॥
 તદ્દમેઽવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણાંસ્ત્યક્ત્વા ધનાનિ ચ
 આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહઃ ॥
 માતુલાઃ શ્વશુરાઃ પૌત્રાઃ શ્યાલાઃ સંવંધિનસ્ત-
 થા । एतान्न हंतुमिच्छामि मृतोऽपि मधुसूदन
 કારણ કે હું જોવિંદ ! જેઓને માટે અમે
 રાજ્ય, ભોગ તથા સુખો ઇચ્છીએ, એવા આ
 અમારા આચાર્યો, કાકાઓ, પુત્રો, પૌત્રો, પિતા-
 મહો, મામાઓ, સસરાઓ, સાળાઓ તથા સંબં-
 ધીઓ ઇત્યાદિ તો પ્રાણ તથા ધનનો મોહ ત્યજીને
 આ યુદ્ધભૂમિમાં આત્રી ઉભા છે. માટે અમે તેમની
 સાથે લડીને મેળવેલા રાજ્યને, ભોગને તથા હવિ-
 તને શું કરીએ ? હું મધુસૂદન ! આપ કદી એમ
 કહેશો કે, જો હું દયાલાવીને તેમને નહિ મારું, તો
 દુર્યોધનાદિ તો રાજ્યલોભને લીધે તને માર્યા વિના
 રહેવાના નથી, માટે હુંજ તેમને મારીને રાજ્ય
 ભોગવ; તો તેનો ઉત્તર એ છે કે, કદી તેઓ મને
 મારે તોપણ તેમને મારવા ઇચ્છતો નથી. ૩૨-૩૪
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ।
 निहत्य घातैराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥

હે જનાર્દન ! ત્રણે લોકનું રાજ્ય મળતું હોય
તોપણ તેમને મારું નહિ, તો પછી માત્ર આ પૃથ્વી-
ને મારે તો કેમજ મારું ? એ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને
મારવાથી મને શો આનંદ થવાનો છે ? ૩૫

પાપમેવાશ્રયેદસ્માન્હત્વૈતાનાતતાયિનઃ ।
તસ્માન્નાર્હા વયં હંતું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વબંધવાન્ ।
સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુખિનઃ સ્યામ માધવ ॥
એ દુર્યોધન આદિ આતતાયીઓ* છે, તો-

* અગ્નિદો ગરદશ્ચૈવ શસ્ત્રપાણિર્ધનાપહઃ ।

ક્ષેત્રદારાપહર્તા ચ પહેતે આતતાયિનઃ ॥

અર્થાત્ અગ્નિ લગાડનાર, ઝેર આપનાર, હાથમાં
શસ્ત્ર લઈ સામો થનાર, ધનનો નાશ કરનાર અને જમીન
તથા સ્ત્રી લઈ લેનાર, એ છ આતતાયી કહેવાય છે. દુર્યો-
ધનાદિએ તો એ છએ પ્રકારનાં કર્મ કરેલાં હોવાથી તેઓ
સર્વ પ્રકારે આતતાયી છે એટલે તેમને તો મારવા
ઉચિતજ છે. કારણકે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

આતતાયિનમાયાન્તં હન્યાદવાવિચારયન્ ।

નાતતાયિવધે દોષો હંતુર્ભવતિ કશ્ચન ॥

અર્થાત્ જો આતતાયી મારવા આવે, તો કશા
વિચાર વિના તેને હણવો. કેમકે એથી જરા પણ દે-
લાગતો નથી; મારેતું આ દુર્યોધનાદિને હણ એવો ભગવાન
અભિપ્રાય હશે એમ ધારીને અર્જુને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું

પણ તેમને મારવાથી તો અમને પાપજ લાગે; માટે
પમારા બાંધવો જે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તેમને મારવા
અમારે યોગ્ય નથી. વળી હું માંધવ ! સ્વજનોને
મારીને અમે સુખી પણ ક્યાંથી થઈએ ? ૩૬

કુદુંઝ આદિના વધનો દોષ તો તમારે ને દુર્યોધનાદિ-
ને પણ સરખોજ છે; છતાં તેઓ પણ બંધુવધનો મહાન દોષ
વહોરીને યુદ્ધમાં ઉતર્યા છે તો પછી તમે પણ યુદ્ધ કરો; ખેદ
શા માટે કરો છો ? એમ ભગવાન કહેવા ધારતા હશે, એમ
ધારીને અર્જુન આ પછીના જે શ્લોકમાં તેનો ઉત્તર આપે છે.

यद्यप्येते न पश्यन्ति લોભોપહતચેતસઃ ।
કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ॥૩૭॥
કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ।
કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપણ્યદ્વિર્જનાર્દન ॥૩૮॥

* હે જનાર્દન ! એ દુર્યોધન આદિકનું ચિત્ત

* આતતાથીને મારવાની છૂટ છતાં અર્જુને જે ઉપર
એમ કહ્યું છે કે “તેઓ આતતાથી છતાં પણ તેમને મારવા-
થી અમને પાપજ લાગે” તે એવા અભિપ્રાયથી કે, ઋષિ-
ઓનાં અર્થશાસ્ત્રરૂપે અને ધર્મશાસ્ત્રરૂપે જે પ્રકારનાં વચન
છે. તેમાં ધર્મશાસ્ત્ર કરતાં અર્થશાસ્ત્રનાં વચન પ્રણય ગણાય
છે; માટે આચાર્યાદિ આતતાથીઓને મારવા એ તો અધ-
ર્મજ છે. જેમકે મહર્ષિ યાગવલ્કયે કહ્યું છે કે:—

તથા કુળધર્મ નાશ પામે છે, તેઓનો નિયત કાળ-
સુધી નરકવાસ થાય છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે.*

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥४४॥

છતાં પણ અહો ! ખેદની વાત છે કે, અમે
એણું મહાન પાપ કરવા તૈયાર થયા છીએ ! કેમકે
રાજ્યસુખના લોભથી અમે સ્વકુટુંબીઓને હણવા
તૈયાર થયા છીએ. ૪૪

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

घातैराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ४५

એ કરતાં તો હાથમાં હથિયારવાળા ધૃત-
રાષ્ટ્રના પુત્રો જે મને પ્રતીકાર (બચાવ) નહિ કર-
નારને તથા શસ્ત્રવગરનાને રણમાં હણી નાખે,
તો તેથીજ મારું વધારે હિત થાય. ૪૫

* प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरताः नराः ।

अपश्चात्तापिनः कष्टान्निरयान् यांति दारुणान् ॥

અર્થાત્ જે પાપ કરનામાં પ્રાતિવાળા છે, જે પાપનું
પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા નથી અને જેમને પાપને મારે પશ્ચાત્તાપ
પણ થતો નથી તેઓ મહાદુઃખદાયી દારુણ નરકમાં જાય છે.

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:—

एवमुक्तवार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्गमानसः ॥ ૪૬

જેનું મન શોકમાં ખૂટેલું છે, એવા અર્જુન
આ યુદ્ધને પ્રસંગે એ પ્રમાણે કહીને તથા બાણ-
સહિત ધનુષ્ય મૂકી દઈને રથ ઉપર બેસી ગયો.

एरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु

ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे

अर्जुनविपादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ ૧॥

હતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા વિષે અર્જુનવિપાદયોગ

નામનો પ્રથમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

ધુદ્રં હૃદયદોષલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥૩॥

હે અર્જુન ! તું એમ બીકણુ થા નહિ. તારા
જેવાને એ બીકણુપણું છાજતું નથી, માટે હે શત્રુને
તપાવનારા ! હૃદયનું તું સ્વછ દુર્ખજપણું ત્યજ દધને
તું યુદ્ધને માટે વિભો. થા. ૩

હું કંઈ બીકથી યુદ્ધ ત્યજ દેતો નથી પણ ન્યાયથી
ઉલ્લુ છે માટે ત્યજ દઉં છું, એ વાત હવે અર્જુન કહે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે :-

કથં ભીષ્મમહં સંરુચે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ।

હપુભિઃ પ્રતિયોત્સ્યામિ પૂજાર્હાવરિસૂદન ॥૪॥

હે મધુસૂદન ! પૂજા કરવા યોગ્ય એવા ભીષ્મ
અને દ્રોણ સામે હું બાણો વડે લડુંજ કેમ ! સારાંશ
કે, એમની સાથે “હું લઢીશ” એમ કહેવું પણ
યોગ્ય નથી તો પછી લઢી તો કેમજ શકું ? ૪

લઢીશ નહિ તો તારા શરીરનો નિર્વાહ નહિ થાય
એમ જો કૃષ્ણ કહે, તો અર્જુન કહે છે.

ગુરુન્ હત્વા હિ મહાનુભાવાન્ શ્રેયો મોક્તું

મૈક્ષ્યમપીહ લોકે । હત્વાર્થકામાંસ્તુ ગુરુ-

નિહૈવ ભુંજીય ભોગાન્નુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥૫॥

ગુરુનો વધ એ નરકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે; માટે

મહાન પ્રભાવવાળા દ્રોણ અને ભીષ્મ આદિ ગુરુજનોની હિંસા કરવા કરતાં તો આ લોકમાં ભિક્ષાનું અન્ન ખાણું ઠીક છે. કેમકે ધનની તૃષ્ણાવાળા* ગુરુઓને મારીને પરલોકના દુઃખ ઉપરાંત આ લોકમાં પણ લોહીથીજ ખરડાયલા વૈભવ ભોગવવા પડે એ ખડું દુઃખદાયક છે. ૫

વળી અમે કદાચ અધર્મને સ્વીકારીએ તો પણ અમારો જય થશે કે પરાજય થશે એ નક્કી નથી, એટલે પણ લડવું વૃથા છે, એ વાત હવે અર્જુન કહે છે.

**न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम
यदि वा नो जयेयुः । यानेव हत्वा न जिजीवि-**

* આ ઠેકાણે અર્જુનને ગુરુજનોને ‘ધનની તૃષ્ણાવાળા’ કહ્યા છે તે એવા અભિપ્રાયથી કે ધનની તૃષ્ણાને લીધે ભીષ્મ વગેરે તો યુદ્ધ કરતા નહિજ એટલે એટલે તેમને મારવાનો પ્રસંગ આવવાનોજ. વળી ભીષ્મ ધનના લોભી હતા એ તો તેમણે પોતેજ યુધિષ્ઠિરને એક પ્રસંગે કહ્યું હતું:-

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

इति सत्यं महाराज ददोस्म्यर्थेन कौरवः ॥

અર્થાત્ માણસ ધનનો દાસ છે. ધન કેાઇનો દાસ નથી, એજ વાત ખરી છે. હે રાજા યુધિષ્ઠિર! ધનને લીધે (એટલે કે દૌરવોએ ભીષ્મ તરફ ધનની ખૂબ છૂટ રાખેલી તેને લીધે) હું દૌરવો સાથે બંધાઈ ગયો છું.

પામસ્તેઽવસ્થિતાઃ પ્રમુખે ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ ॥૬૥

વળી અમે છતીશું કે તેઓ અમને છતશે?
એ પણ અમે જાણતા નથી. છતાં કદી અમે છત્યા,
તો તે જય પણ અમારો પરાજય થવા બરાબર છે.
કારણકે જેમને મારીને અમે છવવા ઈચ્છીએ નહિ,
તે આં ધૃતરાષ્ટ્રનાં પુત્રો તો સામેજ ઉભેલા છે । ૬

ઉપરોક્ત વાત સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન રણેને એમ
કહી દે કે “એમ છે તો પછી તુંજ વિચાર કરીને ઠીક જાગે
તેમ કર” તેથી અર્જુન સવેળાજ સરળભાવે કહી દે છે કે:-

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ પૃચ્છામિ ત્વાં
ધર્મસંમૂઢચેતાઃ । યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં મૂહિ
તન્મે શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥૭૥

“બંધુઓને મારીને પછી અમે પણ કેમ
છવી શકીએ?” એ જાતની દીનતા તથા કુળનો
નાશ કરવાથી થતો દોષ, એ જે કારણોથી મારો
શૌર્યાદિ ક્ષાત્રસ્વભાવ અત્યારે જતો રહ્યો છે;
તથા યુદ્ધ કરવાનું ત્યજીને ભિક્ષાનથી છવવું એ
અમારા ગુણકર્મ-સ્વભાવ જોતાં અમારો સ્વધર્મ
છે કે પરધર્મ અથવા અધર્મ છે, એ વિષે પણ
મારા મનમાં સંદેહ થયો છે; તેથી હું આપને પૂછું

હું. માટે મારા ગુણસ્વભાવાદિનો વિચાર કરીને
જે કાંઈ મારો સ્વધર્મ હોય—વાસ્તવિક રીતે મારે
જે કરવું ઘટિત હોય—તે આપજ મને કહેા. હું
આપના શિક્ષણને યોગ્ય છું અને આપને શરણે
આવેલો છું, માટે આપ મને શિક્ષા આપો. ૭

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद् यच्छोक-
मुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् । अवाप्य भूमावसपत्न-
मृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥८॥

શત્રુવિનાશનું અને સમૃદ્ધિથી ભરપૂર હોય
એવું આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય, તથા દેવોનું આધિ-
પત્ય એટલે સ્વર્ગનું રાજ્ય પણ મેળવવાથી મારો
આ ઈન્દ્રિયોને સૂકવી નાખનારો શોક દૂર થાય
એવો કશોજ ઉપાય હું દેખતો નથી. ૮

संजय उवाच । संजय કહે છે:—

एवमुत्तवा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।
न योत्स्य इति गोविंदमुत्तवा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥
હે શત્રુઓને તપાવનારા ધૃતરાષ્ટ્ર ! અર્જુન
એ પ્રમાણે કહીને તથા ‘હે ગોવિંદ ! હું યુદ્ધ નહિ
કરું’ એમ કહીને ચૂપ રહ્યો. ૯

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

સેનયોરુભયોર્મધ્યે વિપીદંતમિદં વચ્ચઃ ॥૧૦॥

હે ભરતવંશી પ્રતરાષ્ટ ! એ પ્રમાણે બન્ને સેનાની વચ્ચે અર્જુનને ખેદ કરતો જોઈને ઈન્દ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને દસતા હોય એવા પ્રસન્ન મુખથી આણું વચન કહ્યું. ૧૦

દેહથી આત્મા બૂદો છે, એવું જ્ઞાન નહિ હોવાથીજ અર્જુનને એ પ્રમાણે નાશવંત શરીરોનો શોક થાય છે માટે શ્રીભગવાન હવે તે વાત સમજાવે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ માપસે ।

ગતાંસૂનગતાસુંશ્ચ નાનુશોચંતિ પંડિતાઃ ॥૧૧॥

જેમનો શોક કરવો યોગ્ય નથી તેમનો તે “મારા સંબંધીઓને સામા ઉભેલા જોઈને મારા અંગો દીલાં થાય છે” ઇત્યાદિ વચનોવડે શોક કર્યો છે; અને મેં તને કહ્યું છે કે “આ સંકટના સમયમાં આર્ય પુરુષોએ નહિં સેવેલો એવો આ ધર્મરહિત મોહ તને ક્યાંથી ઉપજ્યો ?” છતાં પણ “ભીષ્મ અને દ્રોણ જેવા ગુરુજનોને હું કેમ મારું ?” ઇત્યાદિ પંડિતોના જેવા શબ્દો તું બોલે છે; માટે તું પંડિત નથી. કારણ કે પંડિતો કાંઈ મુએલા બંધુઓનો તથા જીવતાઓનો શોક કરતા નથી.

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ।
 ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥૧૨
 જે કે લીલાવડે ધારણ કરતાં મારાં શરીરોનો
 પણ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ તો થાય છેજ;
 પરંતુ તે ઉપરથી કાંઈ હું પોતે (પરમાત્મારૂપે
 સદાય સર્વત્ર રહેલો છું તે) પણ કોઈ દિવસ
 નહોતો એવું ન હતું પણ અનાદિ ને અનંત
 હોવાથી હતોજ; અને એજ પ્રમાણે તું પોતે પણ
 આગળ દેહ છૂટવાને લીધે નહિ હતો (એટલે કે
 મટી ગયો હતો) એવું ન હતું. એજ પ્રમાણે વા-
 સ્તવ દૃષ્ટિથી જેતાં આ બધા રાજાઓ પણ આત્મ-
 ભાવે કોઈ સમયે ન હતા કે મટી ગયા હતા એવું
 ન હતું; અને હવે પછી પણ કોઈ સમયે તેઓ તથા
 આપણે બધા નહિ હોઈએ એમ પણ બનવાનું
 નથી. અર્થાત્ આત્મભાવે તો આપણે બધા સદા-
 સર્વદા હતા અને હોઈશુંજ; અને એ પ્રમાણે
 આત્મારૂપે સર્વ કોઈ જન્મમરણરહિત હોવાથી
 કોઈનો પણ શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૧૨

હે શ્રીકૃષ્ણ ! ઇશ્વરરૂપે આપને જન્મમરણ ન હોય,
 પરંતુ જીવોનાં જન્મમરણ પ્રસિદ્ધ છે તે પણ નથી એમ
 શી રીતે મનાય ? એવી શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ।
તથા દેહાંતરપ્રાપ્તિર્ધૌરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ ॥૨૩॥

મનુષ્યની બાહ્યાવસ્થા ગયા પછી ત્યારે તેને યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પણ “જે હું બાળક હતો તેજ હું જુવાન થયો છું” એવી રીતે એય અવસ્થાઓમાં પોતાનું અસ્તિત્વ અને એક-પણું તેને જણાઈ રહે છે. માટે દેહાભિમાની જીવની બાલ, યુવા તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં જે ફેર જણાય છે તે તો માત્ર શરીરની અવસ્થા બદલાવાથી જણાય છે, આત્મા બદલાવાથી નહિ. એજ પ્રમાણે બીજું શરીર પ્રાપ્ત થવું એ પણ આગલા દેહના નાશને લીધે છે; પૂર્વશરીરમાં રહેલા આત્માનો નાશ થવાથી નહિ. વળી તુરતના જન્મેલા બાળકની સ્તનપાનમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તે પણ પૂર્વજન્મના સંસ્કારને લીધે થાય છે. માટે બુદ્ધિમાન પુરુષ શરીરનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ માનતો નથી, તેમ અજ્ઞાનીની પેઠે શોક પણ કરતો નથી.

હું કાંઈ મરનારાં કે જીવતાંનો શોક કરતો નથી, પણ તેમના વિયોગાદિથી મને થનારાં દુઃખો વિચારીને મારો પોતાનોજ શોક કરું છું; એમ અર્જુન કહી કહે તો હવે તેનો ઉત્તર ભગવાન પ્રથમથી કહી દે છે.

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌંતેય શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ।

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિક્ષસ્વભારત

હે કુંતાપુત્ર ! ઇંદ્રિયોનો તેમના વિષયોની સાથે સંબંધ થાય છે; તેથીજ મનુષ્યને ટાઢ, તડકો, સુખ તથા દુઃખ લાગે છે. પરંતુ એ વિષયો અને એ સંબંધો તો ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા હોવાથી અસ્થિર છે; માટે હે ભારત ! તેમને તું સહન કર.

ભાવાર્થ કે-જેમ દેશકાળને લીધે વરસાદ અથવા તડકાનો સંબંધ થવાથી માણસને સ્વાભાવિક રીતેજ ટાઢ અથવા ગરમી લાગે છે; તેમ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થોનો સંયોગ કે વિયોગ થવાથી સુખદુઃખ પણ થાય છે. પરંતુ એ લૌકિક પદાર્થ અને સુખદુઃખાદિ અસ્થાયી હોવાથી તારે તેમને સહન કરી લેવાં જોઈએ; અને એવા ઉત્પત્તિ-નાશવાળા દેહાદિ પદાર્થોમાટે તથા તેનાથી થતાં સુખદુઃખાદિ માટે હર્ષ કે શોક કરવો જોઈએ નહિ.

યં હિ ન વ્યથયંત્યેતે પુરુષં પુરુષર્ષભ ।

સમદુઃખસુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥૧૫

હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે જેને વિષયોના સંયોગ કે વિયોગથી હર્ષ કે શોક થતા નથી તથા

મુખ અને દુઃખ જેને સમાન છે તેજ ધીરજવાન છે;
અને એવો ધીર પુરુષજ મોક્ષનો અધિકારી થાય છે.

તોપણ અત્યંત દુઃસહ ટાઢ, તડકો, ઇત્યાદિ કેમ
સહન કરવાં ? કેમકે અત્યંત સહેતાં તો શરીર છૂટી જાય;
એવી શંકા અભુજનને થાય તો, તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારવડે બધું
સહન થઈ શકે છે એ વાત હવે કહે છે.

નાસતો વિદ્યતે भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः॥

ટાઢ, તડકો ઇત્યાદિ આત્માનો ધર્મ નહિ
હોવાથી તે અસત્ છે અને તેમની આત્મા ઉપર
કશી સત્તા નથી, તેમ આત્મા સત્યસ્વભાવવા-
ળો હોવાથી તેનો કોઈ કાળો નાશ પણ થતો નથી.
આ પ્રમાણે આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણનારા
મહાપુરુષોએ સત્ તથા અસત્ પદાર્થોવિષે નિર્ણય
કર્યો છે; માટે તું એ સુખદુઃખાદિ સહન કર. ૧૬

અવિનાશી વસ્તુને સત્ય સ્વભાવવાળી સામાન્ય રીતે
દર્શાવીને હવે તે વિસ્તારથી દર્શાવે છે.

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति १७

આ સઘળા ઉત્પત્તિનાશના સ્વભાવવાળા
દેહાદિક પદાર્થોની અંદર અને બહાર જે આત્મા

સાક્ષીરૂપે વ્યાપી રહેલ છે, તે આત્માનું સ્વરૂપ નાશરહિત છે એમ જાણવું; કારણકે ક્ષય તથા વૃદ્ધિ આદિ છએ વિકારથી રહિત હોવાથી આ આત્માનો નાશ કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. ૧૭

હવે અસ્થિર સ્વભાવવાળા પદાર્થોવિષે કહે છે.

અંતવંત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।
અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્વ્યુધ્યસ્વ ભારત ૧૮

સદાય એકરૂપ રહેનાર, નાશરહિત તથા અમાપ અને સર્વવ્યાપક એવા શરીરધારી આત્માનાં આ જે સુખદુઃખાદિક ધર્મવાળાં શરીરો છે તેજ માત્ર નાશવાન છે; અને એ આત્માનો તો કોઈ કાળે નાશ પણ થતો નથી અને તેનો સુખદુઃખાદિ સાથે સંબંધ પણ કોઈ કાળે થતો નથી; એમ તત્ત્વવેત્તાઓએ કહ્યું છે. માટે હે અર્જુન ! તું પણ એ પ્રમાણે સમજીને મોહથી થયેલો શોક ત્યજ દે; યુદ્ધ કર અને સ્વધર્મને છોડી દે નહિ. ૧૮

ઉપર પ્રમાણે ભીષ્મ આદિના મૃત્યુથી થનારા શોકનું સમાધાન કર્યું. હવે “ભીષ્મ આદિને મારવા હું ઇચ્છતો નથી” ઇત્યાદિ વચનોવડે અર્જુને હજીનારતરીકેના મિથ્યા ભિમાનને લીધે જે શોક કર્યો, તે પણ નિરર્થક છે એમ કહે છે.

य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

ઉભૌ તૌ ન વિજાનીતૌ નાયં હંતિ ન હન્યતે॥

આ આત્માને જે મારનારો માને છે તથા જે આ આત્માને ખીજથી મરાયલો માને છે; તે બંને અજ્ઞાની છે. કારણ કે આ આત્મા કોઈને મારતો પણ નથી અને કોઈથી મરાતો પણ નથી. ૧૯

પ્રત્યેક પદાર્થ જન્મ, સત્તા, વૃદ્ધિ, પરિણામ, ક્ષીણતા અને નાશ, એ છ વિકારને પામે છે; પણ એ વિકારો આત્મામાં નથી તેથી તે અવિનાશી છે; એમ દૃઢ કરવાને હવે કહે છે.

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિન્નાયં ભૂત્વા
ભવિતા વા ન ભૂયઃ । અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં
પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥૨૦॥

આ આત્મા કોઈ કાળે જન્મતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી; માટે તે “જન્મ” તથા “નાશ”ના વિકારોથી રહિત છે. વળી તે કોઈ ઉત્પન્ન થઈને કે જન્મીને અસ્તિત્વ (હયાતી) ભોગવતો નથી, પણ પ્રથમથીજ પોતે સત્સ્વરૂપ છે, કારણ કે તે અજન્મા છે. જે અજન્મા છે તે કોઈ જન્મીને હયાતીમાં આવતો નથી, પણ જે જન્મે છે તેજ જન્મીને હયાતી પામે છે. માટે એ આત્મા ખીજ કશાથી સના (હોવાપણું)-અસ્તિત્વ-

હયાતી) નથી પામતો પણ પોતે સત્તારૂપ છે તેથી તે 'સત્તા'ના વિકારથી રહિત છે. વળી એ પરમાત્મા જે કંઈ છે અને જેવો છે, તેવેજ રૂપે તે સદા એકરસ રહે છે તથા જરા પણ વધતો કે ઘટતો નથી; તેથી તે "વૃદ્ધિ"ના તથા "ક્ષીણતા"ના વિકારથી રહિત છે. વળી તે અનાદિકાળથીજ નવીન છે; અર્થાત્ તે પ્રથમ જે રૂપે હતો, તેમાંથી બીજા રૂપે પરિણામ પામીને (એટલે કે બીજા રૂપમાં ફેરવાઈ જઈને) નવા સ્વરૂપે થયો નથી; તેથી "પરિણામ"ના વિકારથી પણ રહિત છે. આ પ્રમાણે એ ઇશ્વર વિકાર આત્મામાં નથી તેથી શરીરનો નાશ થવાથી તેનો નાશ થતો નથી. ૨૦

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं वातयति हन्ति कम् ॥

હે અર્જુન : એ પ્રમાણે જે કોઈ આ આત્માને ઇશ્વર વિકારથી રહિત (એટલે કે અજન્મના, નિત્ય અને અવિનાશી) બોલે છે તે પુરુષ કોને માને છે. કેવી રીતે માને છે તથા બીજા પાસે કોનો નાશ કરાવે છે ? એવાં બે એમાંનું કોને પણ કહેતો કે કરાવતો નથી. ૨૧

અર્થાત્ :—કેવળાંતર ન થતી કૃત્ય જગત

વાને એમ મુચ્યું કે, હું આ બધાએને મારવા
પ્રેરું છું અને મરાવું છું, એવી દોષદૃષ્ટિ હે અ-
ર્જુન ! તારે મારા ઉપર કરવી નહિ.

આત્મા બધે અવિનાશી છે, પણ તેનાં શરીરોનો
નાશ થાય છે, તેથી તે શરીરોનો શોક કરે છે; એમ જો
અર્જુન કહે તો તેનો ઉત્તર આપે છે.

वामांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि
गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय
जीर्णान्दन्यानि गंग्राति नवानि देही ॥२२॥

માનુષ્ય એમ જુનાં વસ્ત્ર તથા દમને બીજાં
નવાં વસ્ત્ર બદલાય કરે છે; એમ જીવાત્મા પણ કર્મા-
બીન એવાં જુનાં શરીરોને તથા દમને બીજાં નામ-
રૂપવાળાં નવાં શરીરોને ધારણ કરે છે. ૨૨

આવાર્થ કે, પ્રારબ્ધ પૂરું થતાં કર્માનુસાર
બીજાં શરીરને મળવાનું જ. મારે એવા કર્મા-
બીન હજી શરીરોના નાશનો શોક કરવા ધરે નહિ.

હવેન મેં કહ્યું કે જીવાત્મા એ વસ્ત્ર રૂપ શરીરોને તેમ
તથા એમ દરેકવાર નવું અવિન્યસ્ય રૂપ કરે છે.

नतं हिंसति मन्त्राणि तेन दहति पावकः ।

न दैतं हेतुदन्तानो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

આ આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી; આ આત્માને અગ્નિ બાળી શકતો નથી; આ આત્માને પાણી પલાળી શકતું નથી અને આ આત્માને વાયુ સૂકવી શકતો નથી. ૨૩

આત્માનું છેદનાદિ નહિ થવાનું કારણ કહે છે.

અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽયમક્લેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચ |
નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોઽયં સનાતનઃ ||
અવ્યક્તોઽયમચિંત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે |
તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ || ૨૫

આ આત્માને સદાકાળ રહેનારો, સર્વત્ર રહેનારો, સ્થિર રહેનારો—અર્થાત્ રૂપાંતર નહિ પામનારો, અચળ—અર્થાત્ કશાથી ચલિત નહિ થતાં મૂળસ્વરૂપમાંજ રહેનારો, સનાતન (અનાદિ), ઇન્દ્રિયોવડે દેખાય નહિ એવો, મનથી એક સાથે પૂરેપૂરો ચિંતવી શકાય નહિ એવો તથા વિ કારોથી રહિત કહે છે; તેથી એને અચ્છેદ્ય, અદાહ્ય, અકલેદ્ય અને અશોષ્ય કહ્યા તે પણ યોગ્યજ છે. તે માટે એ આત્માને એવા પ્રકારનો જાણીને એનો પણ તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૪, ૨૫

એમ છતાં કદાચ તું શરીરની સાથે આ આત્માને પણ

મ તથા મરણાદિ માનતો. માને, તો તે દિવસ પણ તારે કરવો પડતો નથી, એ વાત કહે કહે છે.

અથ ચેનં નિત્યજાતં નિત્યં વા મન્યસે મૃતમ્ ।

યાપિ ત્વં મહાવાહો નેનં શોચિતુમર્હસિ ॥૨૬॥

જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।

તસ્માદપરિહાર્યેડ્યેં ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥૨૭॥

વળી શરીરના જન્મ સાથે એ આત્મા પણ

સદા જન્મ્યા કરે છે, ને મરણસાથે મર્યા કરે છે,

એમ તું માનતો હોય; તોપણ હે મહાબાહો! તારે

એનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે જન્મનાર-

નાં પ્રારબ્ધ ક્રમેનો નાશ થતાં તેનું મરણ અવશ્ય

થવાનું છે; અને, મરનારાનો જન્મ પણ આગલા

શરીરવડે કરેલાં સંચિત ક્રમેને લીધે અવશ્ય

થવાનો છે; તેથી એ ટાળ્યાં ટળે નહિ એવાં જન્મ-

મરણનો તારાજેવા વિદ્વાને શોક કરવો યોગ્ય નથી.

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥૨૮॥

વળી હે અર્જુન! શરીરનું પૂર્વરૂપ તો અ-

વ્યક્ત-એટલે અદૃશ્ય અથવા માયારૂપજ હોય છે;

થતાં પાછું અદૃશ્ય થઈ માયામાં લય પામે છે. મો
એવાં અનિત્ય શરીરોનો શોક શામાટે કરવો?

ભાવાર્થ:—સ્વપ્નમાં મળેલા પદાર્થ જાગૃતમાં
ન જોવાથી જાગૃતો મનુષ્ય તેનો શોક કરતો નથી;
તેમ તારે પણ દેહાદિકનો શોક કરવો ઘટે નહિ.

તો પછી વિક્રાનો પણ સાથી તેનો શોક કરે છે? તેનું
કારણ ‘આત્માનું’ અજ્ઞાન’ છે, એ વાત હવે કહે છે.

આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કશ્ચિદેનમાશ્ચર્યવદ્વદતિ
તથૈવચાન્યઃ । આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્યઃ શૃણોતિ
શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥ ૨૧ ॥

આચાર્ય તથા શાસ્ત્રનો ઉપદેશ સાંભળવ
છતાં પણ કોઈ પુરુષ તો એ આત્માને આશ્ચર્યન
પેઠે બુઝે છે—એટલે કે તેનામાં અસંભાવના દો
હોવાથી ગુરુ તથા શાસ્ત્રે ઉપદેશેલા સર્વવ્યાપક
તથા સત્ય જ્ઞાન ને આનંદસ્વરૂપ એવા અલૌકિક
આત્મસ્વરૂપને તે ઇંદ્રજાળની પેઠે અસંભવિ
માને છે. બીજે કોઈ વાચાળ વક્તા, તેણે કો
આશ્ચર્યકારક દરિયત વાત સાંભળી હોય તેની
પેઠે એ આત્માવિષે બોલે છે; તો બીજે સાંભળ
નાર પણ કોઈ આશ્ચર્યકારક દરિયત વાત સાં

તો હોય તેનીજ પેઠે એ આત્માની વાત સાંભળે
; અને ખીજે કોઈ દાણી મનુષ્ય તો ચિત્ત પરે-
રા સિવાય માત્ર દેખાવ માટેજ સાંભળે છે, તેથી
સાંભળવા છતાં પણ એ આત્માને જરાપણ જાણી
શકતો નથી; તથા વક્તા પોતે પણ (માત્ર પોતાં-
કિલ્લ-સ્વાર્થસાધક વક્તા-હોય છે તો), એ
આત્માનું કથન કરવા છતાં તે આત્માના સ્વ-
રૂપને યથાવત્ સમજતો નથી. ૨૬

આ રીતે દુર્બોધ એવા પરમાત્મતત્ત્વને સંક્ષેપમાં
ઉપદેશીને હવે એનો શોક નહિ કરવા કહે છે.

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

હે ભારત ! સર્વ શરીરોનો વધ થવા છતાં આ
આત્માનો તો કદી નાશજ થઈ શકતો નથી; માટે
તારે આ સર્વ પ્રાણીઓનો શોક કરવો યોગ્ય નથી.

‘મારું શરીર કંઈ છે, રૂંવાડાં ઉભાં થાય છે’ ઇં
અનુને કહેલું તેમ પણ થવું યોગ્ય નથી, તે હવે કહે છે.

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धિ युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥

આત્માને એવો અમર સમજીને તારે કંઈપણ
યોગ્ય નથી; તેમ તારા સ્વધર્મનો પણ વિચાર

યુદ્ધમાં જો તું મરાઈશ તો સ્વર્ગમાં જઈશ
અને જય મેળવીશ તો પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગ-
વીશ. માટે હે કૌંતેય ! તું જે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય
કરી ચૂક્યો છે, તે યુદ્ધ કરવાને હવે ઉભો થા. ૩૭

ગુરુજનો સાથે યુદ્ધ કરવાથી અમને પાપજ લાગે, એવું
જે અર્જુને કહેલું તેનો હવે ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८

સુખદુઃખને સરખાં ગણીને, તથા તેના કારણ-
રૂપ લાભહાનિને સરખાં ગણીને, અને તેના કારણ-
ભૂત જય પરાજયને પણ સમાન ગણીને હવે તું યુદ્ધ
કરવાને તૈયાર થા. કારણ કે લૌકિક સુખવૈભવા-
દિકની કામના છોડીને “પોતાનો સ્વધર્મ” છે-
પોતાનું કર્તવ્ય છે” એવી બુદ્ધિથી પ્રભુપ્રીત્યર્થે
યુદ્ધ કરવાથી તને પાતક લાગશે નહિ. ૩૮

ઉપદેશ કરેલા જ્ઞાનયોગનો એ પ્રમાણે ઉપસંહાર
કરીને હવે તેમાં સાધનભૂત એવો કર્મયોગ કહે છે.

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥

ઉપલી બુદ્ધિ તને જ્ઞાનયોગની દૃષ્ટિથી કહી
છે. (અર્થાત્ આત્મા અને દેહાદિવિષે કેવી બુદ્ધિ

મંથરન અપણ કરતા આહા કમ ખં વગના સં કૂણ
નાશ કરી શકીશ; વધારે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો
થઈ પરમાત્મકૃપા વિશેષ પામીશ; તથા અપરોક્ષ
જ્ઞાન-પરમાત્મસાક્ષાત્કાર પામીને આ અસાર
સંસારથી સર્વથા છૂટી શકીશ. ૩૬

જેમ જેઠ વગેરેમાં વધારે વિમ્મ આવે તો અસરથી ફળ
થતું નથી; તેમ યજ્ઞયાગાદિક કર્મોમાં વધારે વિમ્મ આવવાથી
અથવા મંત્રાદિ અંગ અપૂર્ણ રહેવાથી ફળ નહિ થતાં
યજ્ઞમાન દોષભાગી થાય છે. માટે કેવાં કર્મોથી અને શા
કારણથી કર્મબંધન છૂટે છે એવાત હજી વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो मयात् ॥

સકામ યજ્ઞયાગાદિકની પેઠે આ નિષ્કામ કર્મ-
યોગમાં પ્રભુપ્રીત્યર્થે કરેલો કર્મનો આરંભ નિષ્ફળ
જતો નથી; તેમ તેમાં વિમ્મ આવવાથી કે અપૂર્ણતા
રહેવાથી દોષ પણ લાગતો નથી. વળી ઈશ્વરને

કામનાઓને લીધે બ્યાકુળ ચિત્તવાળા; તથા સ્વર્ગ-
નેજ શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ માનનારા એવા જે અજ્ઞાની
અને વિષયલોહુપ મનુષ્યો; તેઓ તો માત્ર એવીજ
વાણીઓ બોલ્યા કરે છે કે જે લોકિક મુખવેત્ત-
વાદિ અસાર અનિત્ય કર્મફળને દર્શાવનારી હોય
છે તથા જેમાં ભોગ અને એશ્વર્યના સાધનરૂપ
અનેક કલ્યાણો કહેલી હોય છે. પણ એવી વાણી
મુશોભિત પુષ્પોત્પાળી વિષવંતીની પેઠે ઉપરથીજ
સ્મરણીય હોઈને અંદરથી તો સ્વર્ગ આદિનાં
વિષ જેવાં વિષયમુખોનેજ સર્વોત્તમ અમૃતરૂપે
તથા પરમપ્રાપ્ત્યરૂપ સમજાવનારી અને તેનાજ
તરફ પ્રેરનારી હોય છે. ૮૨.૮૩

મોર્ગેશ્વર્યમનજ્ઞાતાં તયાપહ્વાચેતમામ ।

વ્યવનાયાન્મિકા બુદ્ધિઃ નમાર્થો ન વિચીવતે ॥

એવા આકર્ષક વાણીથી જેનનું ચિત્ત ભ્રમ
રહેતું હોય તરફ વિચારને આનંદ પ્રેરતું
કેવળ છે; તેનવા અવગતમનનાં કેવળ કલ્પ તેવી
સમજણના મુક્તિ મેલેજ નિશ્ચય થાય અને એકલિપ્ત
વિદ્યાવૃદ્ધિ કેવળ નિવૃત્તિ વડા બચવા
જગતના વ્યવહારના અર્થના નિર્ણય નહીં ૮૪

વર્ગ આદિના સાધનશૂન્ય સકામ કર્મોનું નિધાન શામાટે
રે છે ? એ શંકાનો હવે ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિસ્ત્રૈગુણ્યો ભવાર્જુન ।

નિર્દ્વંદ્વો નિત્યસત્ત્વસ્યો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્

સકામ કર્મ કરનારાઓનોજ કર્મનાં ત્રિગુ-
ણાત્મક ફળો સાથે સંબંધ છે, એમ વેદો કહે છે;
માટે હે અર્જુન ! તું એ ત્રિગુણાત્મક ફળોની
ધૃષ્ટિવગરનો થા; જયપરાજય તથા સુખદુઃખા-
દિ જેડકાંઓપ્રત્યે રાગદ્વેષવિનાનો થા; સદાય સા-
ત્ત્વિક આદાર, વિહાર, કર્મ અને સહવાસાદિક
કરનારો થા; તથા લૌકિક પદાર્થોના યોગ અને ક્ષેમ-
ને માટે-એટલે કે અપ્રાપ્ત લૌકિક વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે
તથા પ્રાપ્ત વસ્તુના સંરક્ષણ માટે-ધૃષ્ટિ, ચિંતા
કે પ્રયત્નવગરનો થઇને માત્ર એક તે સર્વેશ્વર
અને પરમ હિદાર પરમાત્મામાંજ પ્રીતિ, કામના
અને પ્રયત્ન કરનારો થા. કારણ કે, જે મનુષ્ય
સુખદુઃખ આદિક દ્વંદ્વો પ્રત્યેના રાગદ્વેષથી વ્યા-
કુળ રહેતો હોય; જે પોતાના યોગક્ષેમ માટે ચિંતા
ને હિંચાગ કર્યા કરતો હોય; અથવા જે પ્રમાદી
અને ધીરજરહિત હોય; તે મનુષ્ય નિષ્કામ યોગી
ધન શકતો નથી. ૪૫

વેદે કહેલાં અનેક પ્રકારનાં લૌકિક ક્ષણોથી ઉપરામ કરીને જે બુદ્ધિ કેવળ ઈશ્વરનીજ આરાધનામાં ભેડે; તેનેજ કુબુદ્ધિ કેમ ન ગણવી ? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ।

તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥૪૬

જેમ વાવ, ફૂવા આદિક નાનાં જળાશયોમાં જવાથી સ્નાનપાન આદિનો જેટલો અર્થ સરે છે, તે બધોજ અર્થ ચોતરફ પાણીથી ભરેલા એક મોટા જળાશયમાં જવાથી પણ સરે છે; તેમ સર્વ જા વેદોમાં સકામ કર્મોનાં જે જે ફળ કહ્યાં છે, તે બધાં ફળ પૂર્વે કહેલી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવાળા બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષને પણ અવશ્ય મળે છે. ૪૬

ભાવાર્થ:—एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राणुपजीवन्ति अर्थात् “अन्य प्राणीओ तो मात्र आ भक्षान आनंदनी ऐकज मात्रावडे लवे छे.” એણું શ્રુતિ કહે છે, તેમાં પણ એજ હેતુ છે કે, સર્વ લૌકિક આનંદોનો સમાવેશ બ્રહ્માનંદમાં થઈ જાય છે; તથા બધાં લૌકિક મુખો દરતાં બ્રહ્માનંદ અનંતગણો, અમાપ ને અચળ છે. માટે નિષ્કામ કર્મરૂપી ઈશ્વરારાધનમાં તન્યર રહેનારી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિજ સદ્બુદ્ધિ કહેવાય છે.

જો એમ હોય તો “ઈશ્વરાધનાથી સર્વ કર્મનાં ફળ મળશે” એમ સમજીને ઈશ્વરની માત્ર આંતરિક જ આરાધના કરવી જોઈએ. બાહ્ય કર્મોની શી જરૂર? તે વિષે હવે કહે છે.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કંદાચન ।

માર્મ કર્મફલહેતુર્ભૂર્માતે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥૪૭

તું એ પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળો હોવાથી પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા પણ તારે મેળવવી જોઈએ; અને તે યોગ્યતા મેળવવા માટે હવે તારો અધિકાર પણ પ્રભુપ્રીત્યર્થ કર્મ કરવા જોઈશે થયેલો છે. તું હવે જન્મમરણમાં બાંધી રાખનારાં લૌકિક કર્મફળ ઇચ્છે એવો અધિકારહીન (મંદ બુદ્ધિ-વાળો) હોઈ રીતે રહ્યો નથી; તેમ નિષ્કામ બાહ્યકર્મ હોઈ દઈ માત્ર આંતરિક સાધનામાં જોડાઈ રહે એટલો વધારે યોગ્ય પણ થયો નથી. માટે હવે તો તારે લૌકિક ફળના હેતુથી કર્મ કરવાં જોઈએ નહિ; તેમ “કર્મ બંધન કરશે તો?” એવા ભયથી સ્વધર્મને અનુસરતાં નિષ્કામ કર્મ નહિ કરવાનો પણ તારે નિશ્ચય કરવો જોઈએ નહિ. ૪૭

હવે એ નિષ્કામ કર્મો કેવી રીતે કરવાં તે હવે કહે છે.

યોગસ્યઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ઘનંજય ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમો મૃત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે

પણ હે ધનંજય ! કર્મોનો કર્તા હું છું, એવું અભિમાન ત્યજીને તથા કર્મની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાન બુદ્ધિ રાખીને તું એકમાત્ર પ્રભુ-પરાયણ (ઈશ્વરનેજ પરમશ્રેષ્ઠને પરમપ્રાપ્તવ્ય માનનારો) થઈને પ્રભુપ્રીત્યર્થેજ કર્મો કર. કારણકે એમ સમાન બુદ્ધિથી તથા ક્ષેત્રજ્ઞ ત્યજીને સ્વ-ધર્માનુસાર કર્તવ્ય કર્મ કરવાં; તેનેજ સત્પુરુષો “નિષ્કામ કર્મ” અથવા “કર્મયોગ” કહે છે. ૪૮

કામ્ય-કર્મ તો અત્યંત હલકાં છે એ વાત હવે કહે છે.

દૂરેણ હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય ।

બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥૪૯

હે અર્જુન ! વિજ્ઞાનના સાધનભૂત નિષ્કામ કર્મો કરતાં અન્ય કામ્ય કર્મો તો પરમહિત સાધવાથી દૂરજ રહેનારાં—અર્થાત્ નકામાંજ છે; માટે એ પરમ શ્રેય પામવા માટે તો તું નિષ્કામ બુદ્ધિનો આશ્રય લઈને પ્રભુપ્રીત્યર્થે ઈશ્વરાર્પણ કર્મો કર. કારણકે (નિષ્કામ કર્મને પરિણામે પ્રભુકૃપા ને ચિત્તશુદ્ધિ થવાથી જે અનુપમ પરમપદ પામી શકાય છે; તે મેળવવાનો વિચાર નહિ કરતાં જેઓ તુચ્છ લોકિક પ્રજાજ મેળવવા ઇચ્છે છે એવા) લોકિક ક્ષણના સકામ હેતુથી કર્મ કરનારા તો (પોતાનું

જ્ઞાન-સમજણ-બુદ્ધિ-એને સુધારવા વધારવામાં
અત્યંત કૃપણ-કંજુસ-મૂર્ખ-હોવાથી પોતાનું
મહાન હિત પણ સમજવામાં તથા સાધવામાં)
અત્યંત કૃપણ (કંજુસ-મૂર્ખ) હોય છે. * ૪૬

બુદ્ધિયુક્તો જહાંતીહ ઉમે સુકૃતદુષ્કૃતે ।
તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃકર્મસુ કૌશલમ્
એ મોક્ષના સાધનભૂત નિષ્કામબુદ્ધિવાળો
યોગી કુકર્મ તો પ્રથમથીજ છોડી ચૂકેલો હોઈ
શુભ કર્મમાં જોડાયેલો હોય છે; પરંતુ પછી તે
(કર્મયોગદ્વારા તેનું અંતઃકરણ આંતરિક સાધના-
માટે વધારે યોગ્ય થતાં-જેમ રમંતમાં પડેલો
ખાળક ભૂખ લાગતાં રમવાનું છોડી દઈ જમવા
માંડે તેમ-શુભ કર્મ પણ આપોઆપ છોડી દે
છે અને એવી રીતે તે) સુકૃત તથા દુષ્કૃત એ

* શ્રુતિ પણ દહે છે કે યો વા એતદક્ષરમવિદિત્વા માર્ગ્યઃ
સ્માલ્લોકાત્ત્રૈતિ ચ ગુપ્તઃ । અર્થાત્ હે આર્જિ ! (પોતાની જે
શક્તિવડે લોકો લોકિક પદાર્થ પાછળ મથ્યા કરે છે, તેજ
શક્તિવડે તેઓ પરમકલ્યાણ સાધી શકે તેમ છે; છતાં) જે
મનુષ્ય આ અવિનાશી પરમાત્માને જાણ્યાવિના-સાક્ષાત્કાર
પામ્યા વિના આ લોકમાંથી મરણ પામે છે, તેને (પોતાનું
શુદ્ધ અને સદાનું પરમકલ્યાણ સાધવામાં) કૃપણ જાણવો.

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति
स्थित्वास्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति

હે પાર્થ ! આ (કંઈ સામાન્ય સુખશાન્તિની
વાત નથી પણ અપાર સચ્ચિદાનંદમય એવા પર-
મપદને પામી ચૂકેલા બ્રહ્મદર્શીની) બ્રાહ્મી સ્થિતિની
વાત છે. કર્મયોગરૂપ ઈશ્વરારાધનથી શુદ્ધ થયેલા
અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય એ બ્રાહ્મી સ્થિતિને
પામ્યા પછી આ સંસારમાં પણ મોહ પામતો
નથી; તથા અંતકાળે પણ એજ નિષ્ઠામાં રહીને
(કરી જન્મભરણાદિ દુઃખોમાં કોઈ કાળે આવશ્ય
પડે નહિ એવા) બ્રહ્મનિર્વાણને પામે છે. ૭૨

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-

शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો સાંખ્યયોગ નામનો

બીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩ જો-કર્મયોગ

ગયા અધ્યાયમાં “અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં” ઇત્યાદિ
 કથોવડે દેહથી આત્માના સિન્નપણાનું જ્ઞાન મોક્ષનું
 સાધન છે એ વાત કહી; અને તે પછી પણ તેડામોદિતા
 ગંધર્વે યુદ્ધિયોંગોત્તેષમાં જુણુ ઇત્યાદિ શ્લોકવડે કર્મને
 અપરોક્ષ જ્ઞાનનું-પરમાત્મસાક્ષાત્કારનું-સાધન કહ્યું; પરંતુ તે
 પછી એ બેમાંથી મુખ્ય સાધન કયું તથા ગૌણ સાધન કયું
 એ વાત નહિ કહેતાં સ્થિતપ્રજ્ઞપણું, નિષ્કામપણું, નિર-
 બિમાનપણું તથા જિતેન્દ્રિયપણું ઇત્યાદિ ધર્મો કહ્યા તથા
 ઉપસંહારમાં પણ ગ્રાહ્યો નિચિત્તિઃ પાર્થ એ શ્લોકવડે પ્રક-
 નિધાની પ્રશંસા કરી, એ ઉપરથી બગવાન કર્મ કરતાં જ્ઞાનને
 શ્રેષ્ઠ માનતા હશે એમ ધારીને હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન વચાચ । અર્જુન પૂછે છે:-

જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે મતા લુદ્ધિર્જનાર્દન ।
 તત્કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ॥૧॥

હે જનાર્દન! અપરોક્ષ જ્ઞાન મોક્ષનું અંતરંગ
 સાધન હોવાથી કર્મયોગ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ બે
 આપે માન્યું હોય તો હે કેશવ! આપ મને સહવાનું
 કહીને હિંસાત્મક કર્મમાં શા માટે પ્રેરો છો? ૧

નોવડે તને બે પ્રકારની નિષ્ઠા કહી છે. ૩

માટે ચિત્તની સારી પેઠે શુદ્ધિ થઈ પ્રહાલ્યાસની યોગ્યતા (વિવેક, વૈરાગ્ય, ષટસંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા-મોક્ષે-ચ્છા) સારી પેઠે બળે, ત્યાંસુધી પોતાની પ્રકૃતિ ચાર વર્ણાશ્રમ પૈકી જે વર્ણ અને જે આશ્રમના ગુણકર્મસ્વભાવવાળી હોય તે વર્ણ અને તે આશ્રમનાં કર્મ કરવાં ભેઈએ. કારણકે વર્ણાશ્રમનાં કર્મ ન કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી અને ચિત્તશુદ્ધિ વિના અપરોક્ષજ્ઞાન થતું નથી; તેથી ભગવાન કહે છે કે:—

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्रुते ।

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥૪

પણ કંઈ કર્મો નહિ કરવાથી મનુષ્ય ચિત્તશુદ્ધિ પામતો નથી અને ચિત્તશુદ્ધિ વિના અપરોક્ષજ્ઞાન થતું નથી; માટે ચિત્તશુદ્ધિ થયા વિના કરેલા કર્મત્યાગથી મોક્ષ પણ મળતો નથી. ૪

કર્મસંન્યાસનો અર્થ કર્મક્રણમાં આસક્તિ ન રાખવી એવો છે; એ સમજાવવાને કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ અશક્ય છે. એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वैः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥૫॥

કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ અવસ્થામાં એકે કે બીજા પ્રકારની ક્રિયા કર્યા વિના ક્ષણ પણ રહી

શકતો નથી. કારણ કે સર્વ કોઈ ગુણ, કર્મ, સ્વભા-
વ, અજ્ઞાન, ઈત્તે આધીન હોવાથી સ્વભાવથીજ
રાગદ્વેષાદિવડે તેઓ કોઈ ને કોઈ કર્મમાં પ્રવર્તે છે.

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ચ આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते

આમ છતાં જે મનુષ્ય વાણી, હાથ, પગ
ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયોને રોકીને પરમાત્મધ્યાનને બહાને
મનથી વિષયોનું સ્મરણ કર્યા કરે છે; તે તો
જૂઠા આચરણવાળો અર્થાત્ ઢોંગી કહેવાય છે. ૬

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।

कर्मेन्द्रियः कर्मयोगमसक्तः सं विशिष्यते ॥ ७

અને હે અર્જુન! એવાં ઢોંગી કર્મત્યાગી-
કરતાં તો જે મનુષ્ય મનવડે વિષયોમાં અના-
સક્ત થઇને તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને
કર્મેન્દ્રિયોને ઇશ્વરારાધનરૂપ કર્મયોગમાં જોડે
છે તથા કર્મશૂન્યની ઇચ્છા કરતો નથી, તેજ
શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે નિષ્કામ કર્મ કરવાથી ચિત્ત-
શુદ્ધિ થઇ અપેરાક્ષ જ્ઞાન મળે છે. ૭

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८

માટે કર્મો તજી દેવા કરતાં કર્મો કરવાં એજ તારે માટે શ્રેષ્ઠ છે; જેથી તું તો તારાં સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મ ઉપરાંત તારે માટે નિર્માણ થયેલું યુદ્ધકાર્ય પણ કર. કર્મ છોડી દેવાથી તો તારા શરીરનો નિર્વાહ પણ નહિ થાય. ૮

સાંખ્યશાસ્ત્રના મતે સર્વ કર્મો બંધનકારક છે છતાં તે ન તજવાં જોઈએ ? એ શંકાનું હવે નિરાકરણ કરે છે.

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ॥१॥

યજ્ઞાર્થે-એટલે કે પ્રભુપ્રીત્યર્થે-નિષ્કામભાવે કર્મો નહિ કરતાં આ બધા લોકો સકામ કર્મો કર્યા કરે છે તેથીજ તેઓ કર્મબંધનમાં પડે છે. માટે હે અર્જુન ! તું તો કૃપાળી આસક્તિ છોડી દઇને માત્ર યજ્ઞાર્થે-પ્રભુપ્રીત્યર્થે-નિષ્કામ કર્મોજ કર. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ અર્થાત્ યજ્ઞ પણ વિષ્ણુરૂપ છે.

બ્રહ્માજી પણ કર્મ કરનારને શ્રેષ્ઠ કહે છે, તે હવે કહે છે.

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्त्वष्टकामधुक् ॥

પૂર્વે પ્રજાપતિ બ્રહ્માજીએ પણ યજ્ઞની અધિકારી બ્રાહ્મણ આદિ પ્રજાને સૃષ્ટિના આરંભમાં સૃજીને કહ્યું હતું કે, તમે આ યજ્ઞ કરતા રહીને

ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ મેળવે; અને આ યજ્ઞ તમને તમારા ઇષ્ટ પદાર્થ આપનાર થાઓ. ૧૦

ભાવાર્થ:-અહીં 'યજ્ઞ' શબ્દ કહ્યો છે, તે ઉપરથી તેમાં આવશ્યક સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મો પણ સમજવાં: વળી આ પ્રકરણમાં કરેલી કામ્ય કર્મની પ્રશંસા અસંગત લાગશે; પણ કર્મો નહિ કરવા કરતાં કામ્ય કર્મ પણ કરવાં સારાં છે એમ દર્શાવવા માટે એ પ્રશંસા કરી છે.

યજ્ઞો ઇષ્ટકામના કેવી રીતે પૂરે છે તે વાત હવે કહે છે.

દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયંતુ વઃ ।

પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥ ૧૧ ॥

આ યજ્ઞોવડે તમે દેવાને પ્રભાવિત કરો, અને દેવો વૃદ્ધિ ઇત્યાદિ પ્રકારે તમારી ચક્રતી કળા કરો. એ રીતે અન્યોઅન્ય પ્રભાવિત કરતા રહીને તમે તથા દેવો પરંમ કલ્યાણ પણ પામશો. ૧૧

સ્પષ્ટતા માટે હવે કર્મ નહિ કરવાના હોય તથા યજ્ઞ કરનારાની શ્રેષ્ઠતા કહે છે.

ઈષ્ટાન્મોગાન્હિવો દેવા દાસ્યંતે યજ્ઞભાવિતાઃ ।

તૈર્દત્તાનપ્રદાયૈભ્યો યો મુંક્તે સ્તેન એવ સઃ ॥ ૧૨ ॥

એમ યજ્ઞોવડે પ્રભાવિત થયેલા દેવતાઓ

તમને ઇષ્ટ વૈભવો અવશ્ય આપશે; પણ તેમણે
આપેલા અન્નધનાદિક પદાર્થો પંચયજ્ઞદ્વારા તથા
દેશકાળાનુસાર દાનસેવાદિકરૂપે આધ્યાવિનાશ
ભોગવે છે તેને ચોરજ બાણવો. ૧૨

यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुंजते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥

જેઓ પાંચ મહાયજ્ઞ કર્યા પછી બાકી રહેલું
અન્ન ખાય છે, તેઓ પાંચ પ્રકારની હિંસાના*
સર્વ દોષોથી મુક્ત થાય છે; અને જેઓ કેવળ પો-
તાનેજ માટે પાક તૈયાર કરે છે, તે પાપી મનુષ્યો
તો પાપનુંજ ભોજન કરે છે. ૧૩

સંસારચક્ર કર્મને આધીન ચાલે છે તે માટે પણ કર્મો
કરવાં જોઈએ, તે હવે ત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

* कंडणी पेपणी चुल्ली उदकुंभी च मार्जनी ।

. पंचसूना गृहस्थस्य तामिः स्वर्गं न विंदति ॥

અર્થાત્ ખાંડવામાં, દળવામાં, ચૂલો બાળવામાં, પાણી
ભરવા વગેરેમાં અને વાશીદું વાળવા વગેરેમાં ગૃહસ્થોને પાંચ
પ્રકારની હિંસા લાગે છે તેથી તેમને સ્વર્ગ મળી શકતું નથી
માટે એ હિંસાથી મુક્ત થવા સાડ તેમણે પાંચ મહાયજ્ઞ
અવશ્ય કરવા જોઈએ. તેમનાં નામો બ્રહ્મયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ,
મનુષ્યયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ તથા ભૂતયજ્ઞ.

અન્નાદ્भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥૧૪

ધીર્ધ તથા રજના આકારમાં બદલાયેલા અન્નમાંથી મનુષ્ય આદિ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે; વરસાદથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે; યજ્ઞથી વરસાદ થાય છે અને કર્મોવડે યજ્ઞ થાય છે. ૧૪

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥૧૫

યજ્ઞમાન આદિની ક્રિયારૂપી જે કર્મ તે વેદના જ્ઞાનમાંથી થયેલું છે; અને વેદ અવિનાશી પરબ્રહ્મથી થયા છે *એમ જાણ. ઉત્પત્તિની આવી પરંપરા હોવાથી પરબ્રહ્મપરમાત્મા સામાન્યરૂપે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા છે; તોપણ યજ્ઞને વિષે વિશેષરૂપે રહે છે તેથી યજ્ઞદ્વારા તેમની પ્રાપ્તિ સહેલાઈથી થાય છે. જેમ લક્ષ્મી ઉદ્ધમમાં વિશેષરૂપે રહેલી હોવાથી તે ઉદ્ધમવડે સહજે મળે છે; તેમ પરમાત્મા યજ્ઞમાં વિશેષરૂપે રહેલા હોવાથી

* શ્રુતિ કહે છે કે अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमे-
तद्यदग्नेर्देवा यजुर्वेदः सामवेदः । अर्थात् ऋग्वेद, यજુर्वેદ
અને સામવેદ, એ આ મહાન પરમાત્માના નિઃશ્વાસરૂપ છે.

સાક્ષી કૃતી ઈચ્છાવગરનો તથા નિર્વાહ માટે
પણ ઈશ્વરેચ્છાપર સંતુષ્ટ રહેનારો થયો હોય છે;
તે આ સંસારમાં કાંઈ પણ કર્તવ્ય રહેતું નથી.
તેવ તસ્ય કૃતેનાયો નાકૃતેનેહ કશ્ચન ।

ન ચાસ્ય સર્વભૂતેષુ કશ્ચિદર્થવ્યપાશ્રયઃ ॥૧૮

કેમકે એવા મનુષ્ય કૃતકૃત્ય તથા દેહાદિકને
વિરિ અદંતામમતા વગરનો હોવાથી શાસની સા-
માન્ય આજ્ઞાઓ નેને માટે સાધક-બાધક થઈ શ-
કતી નથી. કેમકે કૃત્તાં કર્મથી તેને પુણ્યપાપ થતું
નથી તેમ કર્મ નહિ કરવાથી તેને દોષ લાગતો
નથી. તથા મોક્ષમાટે પણ તેને શ્રદ્ધાર્થી તેસ્થાવર
ભુધીમાં કરાનો આશ્રય લેવાનો રહેતો નથી. ૧૮

શંકા:-શ્રુતિ કહે છે કે નમ્માત્તદેષાં ન પ્રિયં
ચદેત્તમહુપ્સા વિદુઃ અર્થાત્ મનુષ્યો પરમાત્માને
જાણે. એવાન દેવાને મમતી નથી; નેથી નેઓ એમાં
વિષ્ણુ કૃત નહિ અને પ્રસન્ન રહે, એટલા સાર તેમને
પણ તેવવા છે. એ ને નેના સમાધાનમાં શ્રુતિ કહે
છે કે “સમ્પદ ન દેવાય ના મૃત્યા ક્ષયે જાન્તા દેવાં ન
મરણિ” અર્થાત્ સ્વાસ્થાન્દાનરો મમતા લક્ષણવાને
દેવાન્તા પણ અમરકર્તૃ માનતા નથી. કારણ કે
એવા પુરુષ દેવાન્તા પણ આન્તા થઈ રહે છે.

સંકરસ્ય ચ કર્તા સ્યામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ॥

જે હું કર્મ ન કરું તો આ બધા સાધારણ લોકોમાંથી કર્તવ્ય કર્મોનો લોપ થઈ પરિણમે તેઓ નાશ પામે; લોકોનો નાશ થવાથી વર્ણ-સંકર પ્રજા થાય; અને તેથી હુંજ આ સર્વ પ્રજાને ધર્મથી બ્રષ્ટ કરનારો, વર્ણસંકર પ્રજા કરનારો, ને એ બધી પ્રજાને મહાન હાનિ કરનારો થાઉં.

માટે જીવનમુક્તે લોકો ઉપર દયા લાવીને લોકહિત માટે પણ કર્મ કરવાં જોઈએ તે વાત હવે કહે છે.

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વંતિ ભારત ।

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાસક્તશ્ચીકીર્ણુલોકસંગ્રહમ્ ૨૫

માટે હે ભારત! જ્ઞાસક્ત અજ્ઞાનીઓ જેવે કાળજીથી કર્મો કરે છે, તેવીજ કાળજીથી લોક સંગ્રહને (લોકહિતને) ધરૂંછનારા અનાસક્ત જીવન મુક્તે પણ નિષ્કામ કર્મ કરવાં જોઈએ. ૨૫

કર્મજ્ઞાસક્ત લોકો ઉપર દયાજ કરવી હોય તો તેમ તત્ત્વજ્ઞાનનોજ ઉપદેશ કેમ ન કરવો? તેનો હવે ઉત્તર કહે:

ન વુદ્ધિભેદં જનયેદજ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ ।

જોપયેત્સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્

લૌકિક કર્મ જ્ઞામાં આસક્તિવાળા અજ્ઞા મનુષ્યોને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરીને તેમની બુદ્ધિ

વંધી ઘટે નહિ; પણ જ્ઞાનીએ તો ઉલટું લોક-
ત માટે વધુ સાવધાનતાથી કર્મ કરતા રહીને
જ્ઞાનીએને પણ શુભ કર્મોમાં પ્રેરવા-જોડવા
છે. કેમકે મલિન ચિત્તવાળાને કર્મ તબ-
નાથી તે તત્ત્વજ્ઞાનને યથાવત્ સમજી તથા પાળી
કિંતો નથી, તેથી બન્ને તરફથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ૨૬
જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની બંનેને કર્મ કરવાની જરૂર હોય
પછી તે બંનેમાં ફેર શો ? તે વાત હવે કહો છે.

કૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।

અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥૨૭

સર્વ કાર્યો પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ ઇન્દ્રિયોવડે કરા-
ય છે; છતાં તેમાં અહંતામમતારૂપી મિથ્યા-
ભિમાન રાખનારો વિમૂઢાત્મા સર્વ કર્મોનો કર્તા
હું છું, એવું માની લે છે. ૨૭

તત્ત્વવિત્તુ મહાવાહો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તતે इति मत्वा न सज्जते ॥૨૮

હે મહાબાહો ! “પ્રકૃતિના જે ઇન્દ્રિય આદિ
ગુણો, તે હું નથી; અને તેથી ઇન્દ્રિયાદિ જે જે
કર્મો કરે છે તે કર્મો પણ મારાં નથી” એવી રીતે
જે જ્ઞાની પોતાને ગુણ અને કર્મથી વૃદ્ધો જાણે

છે' એ વાતને જાણનારા જ્ઞાનીઓ પણ પોતપોતાના પૂર્વકર્મજન્ય સ્વભાવને અનુસરીને વર્તે છે; તે પછી અજ્ઞાનીઓ તે પ્રમાણે વર્તે એમાં તો કહેવું જ શું? આ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓને પોતપોતાના સ્વભાવને અનુસરવું પડે છે; તે બળવાન સ્વભાવ આગળ તારો ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ શું કરી શકશે? ૩૩

પ્રવૃત્તિ જો સ્વભાવનેજ આધીન હોય તો સર્વ કોઈ આપોઆપજ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તશે. જેથી અમુક કરવું જોઈએ; અમુક ન કરવું જોઈએ; ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોને ઉપદેશ નિરૂપયોગી ઠરશે; એ શંકાનો હવે ઉત્તર દે છે.

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥३॥

પ્રત્યેક ઇંદ્રિયને પોતપોતાના અનુકૂળ વિષય માં પ્રીતિ તથા પ્રતિકૂળ વિષયમાં દ્વેષ થાય છે તથા ઇંદ્રિયોને આધીન વર્તવાનો પ્રાણીઓને સ્વભાવ પણ છે; તોપણ મનુષ્યે તો એ રાગદ્વેષ આધીન નજ થવું જોઈએ કેમકે મુમુક્ષુઓના કલ્યાણના માર્ગમાં એ રાગ અને દ્વેષજ મોટા વૈરી છે. ૩

ભાવાર્થ:—મનુષ્યનો સ્વભાવજ વિષયો સ્મરણ આદિથી તેના મનમાં રાગદ્વેષ ઉપજવે છે અને અસાવધ માણસને—જેરાવર જલપ્રવાહન

પેટે-ખળાતકારે અનર્થના ઉંડા ધરામાં નાખી દે છે; પરંતુ સાસ્ત્ર તો અનર્થમાં પડ્યા પહેલાંજ રાગદ્વેષને અટકાવનારા બાહ્યકર્મયોગમાં તથા ધ્યાનભજનાદિ આંતરિક શુભ સાધનામાં જોડાવા પ્રેરે છે. માટે પ્રખળ પ્રવાહમાં પડ્યા પહેલાં વહાણમાં ખેસી જનારો ડૂબતો નથી; તેમ વિપયોના પ્રવાહમાં પડવા પહેલાં શુભ સાધનામાં જોડાઈ જનારો મનુષ્ય અનર્થમાં આવી પડતો નથી.

પશુના જેવી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ તથા દંધને સ્વધર્મ-માંજ પ્રવર્તવાનું ઉપર કહ્યું; પણ અર્જુન કદાચ એમ કહે કે, યુદ્ધાદિ સ્વધર્મ દુઃખદાયક હોવાથી તે બરાબર પછી શકાય નહિ; અને અહિંસાદિ પરધર્મ સહેલો સુખદાયક છે તેથી હું તો ક્ષત્રિયધર્મ છોડી દંધને અહિંસાદિ પરધર્મ-જ સ્વીકારીશ. તેથી હવે ભગવાન કહે છે.

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।
સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ ॥૩૫॥

પરધર્મ સર્વાંગથી સંપૂર્ણ હોય અને પોતાનો ધર્મ દોષ અંગથી હીન દેખાય, તોપણ તે પરધર્મ આચરવા કરતાં સ્વધર્મજ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે યુદ્ધાદિક સ્વધર્મ આચરતાં મરણ થાય તોપણ ક્ષાત્રપ્રકૃતિવાળાને એજ કલ્યાણકારી થાય છે; અને

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥४०॥

આ કામરૂપી શત્રુનાં રહેઠાણ ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ કહેવાય છે. કારણ કે એ ઇન્દ્રિયાદિની ક્રિયાવડેજ વિષયોનાં દર્શન, શ્રવણ, કલ્પના તથા નિશ્ચય થઈને તેના દ્વારાજ મનમાં-કામ પ્રગટ થાય છે તથા અધ્યાત્મજ્ઞાનને ઢાંકી દઈ જીવાત્માને વિષયોમાં મોહિત કરે છે. ૪૦

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥

મોટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ! એ કામે તને મોહિત નથી કર્યો તે પહેલાંજ તું ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ ને સ્વાધીન કરીને એ જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર કામ નામના મહાપાપી શત્રુને હણી નાખ. ૪૧

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ४२

દેહાદિક દૃશ્ય પદાર્થો કરતાં ઇન્દ્રિયો સૂક્ષ્મ તથા પ્રકાશક હોવાથી પર કહી છે; ઇન્દ્રિયો કરતાં તેને પ્રેરવાવાળું સંકલ્પવિકલ્પ કરનારું મન પણ કહેવું છે; એ મન કરતાં પણ બુદ્ધિને-નિશ્ચય કર

નારી વૃત્તિને પર કહી છે; અને તે આત્માને તો બુદ્ધિથી પણ પર-બુદ્ધિના સાક્ષીરૂપ કહેલો છે. ૪૨

આવી રીતે 'પર' શબ્દ આવે ત્યાં તેનો અર્થ 'શ્રેષ્ઠ' સિન્ન, વિશાળ, સુક્ષ્મ, વ્યાપક, બળવાન, એવો પણ સમજવો.

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

જહિ શત્રું મહાવાહો કામરૂપં દુરાસદમ્ ૪૩

વિપરોધી તથા હૃદય આદિથી થનારા કામાદિક વિકારો પણ બુદ્ધિનાજ વિકારો છે; અને એ બુદ્ધિનો સાક્ષી જે આત્મા, તે તો સર્વ વિકારોથી રહિત છે. મારે તેને બુદ્ધિથી શ્રેષ્ઠ જાણીને, તથા નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવટે મનને (અ-નાત્મ પદાર્થોમાંથી ખેંચી લઈ તે પરમાત્મામાં) નિથર કરીને દે મહાબાણો! કામરૂપી એ દુર્જય શત્રુને હણી નાખ. ૪૩

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु

બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનમંવાદે

કર્મયોગો નામ તૃતીયોઽધ્યાયઃ ॥૩॥

હનિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા વિષ્ણુ કર્મચોગ નામનો ત્રીજો અધ્યાય સુષ્ટ્વર્ત્ત.

અધ્યાય ૪ થો-જ્ઞાનવિભાગયોગ

બીજા તથા ત્રીજા અધ્યાયમાં મોક્ષનું સાધન જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગ કહ્યો. આ અધ્યાયમાં બ્રહ્માર્પણ આદિ વિધિ-વડે તથા ત્વં પદાર્થના શોધનાદિવડે એ કર્મયોગનો વિસ્તાર કરશે. પરંતુ તે પહેલાં ભગવાન યોગની પ્રશંસા કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मનवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ ૧ ॥

અવિનાશી ઇન્દ્રને આપનારો આ યોગ પૂર્વે મેં સૂર્યનારાયણને કહ્યો હતો; સૂર્યે મનુને કહ્યો હતો અને મનુએ ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો હતો. ૧

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ ૨ ॥

એ પ્રમાણે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા આ યોગ ને રાજર્ષિઓ પણ જાણતા હતા; પણ હે પરંતપ

એ યોગ આ લોકમાં યજ્ઞ કાળથી નષ્ટ થયો છે. ૨
 સ एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
 भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं होतदुत्तमम् ३
 હવે જો કે એ યોગની પરંપરા તૂટી ગઈ છે,
 પણ તું મારો ભક્ત અને મિત્ર હોવાથી એ પુરા-
 તન યોગ આજે મેં તને કહ્યો છે. કેમકે અત્યંત
 રહસ્યરૂપ હોવાથી એ જોને તેને કહેવા જેવો નથી. ૩
 ભગવાને સૂર્યને એ યોગનો ઉપદેશ કર્યો હતો એ વાત
 અસંભવિત લાગવાથી હવે અર્જુન પૂછે છે.

अर्जुन उवाच । अर्जुन पृष्ठे છે:-

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
 कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ४
 આપનો જન્મ તો પછી થયો છે અને સૂર્યનો
 જન્મ આપની પહેલાં છે; તો પૂર્વે આપે સૂર્યને યોગ-
 નો ઉપદેશ કર્યો હતો એ વાત હું કેમ માની શકું ? ૪
 અર્જુને એવું પૂછતાં એ ઉપદેશ ચોતે કૃષ્ણરૂપે નહિ પણ
 બીજા રૂપે આપેલો, એવા અભિપ્રાયથી ભગવાન હવે કહે છે.

श्रीभगवानुवाच । श्रीभगवान કહે છે:-

वह्नि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
 तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥५॥

હે અર્જુન ! મારા તેમજ તારા અનેક જન્મો થઈ ગયા છે તે બધા હું જ્ઞાનના બળથી બાળું છું, પણ તું નથી બાળતો. કેમકે તારી જ્ઞાનશક્તિ અજ્ઞાનવડે ઢંકાયેલી છે. ૫

તો તો આપ અનાદિ અને અવિનાશી ઈશ્વર છો; જીવોની જેઠે આપનો જન્મ કેમ સંભવે ? એનો હવે ઉત્તર દે છે.

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्न
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६

હું અજન્મા, અવિનાશી તથા સર્વ પ્રાણી-પદાર્થોનો ઈશ્વર છું; તોપણ મારી શુદ્ધ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી તેજસ્વી અને સત્ત્વગુણી મૂર્તિને ધારણ કરીને હું મારી માયાવડે અવતરું છું. ૬

તમે ક્યારે અવતાર ધરો છો ? એનો હવે ઉત્તર દે છે.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

હે ભારત ! જ્યારે જ્યારે ધર્મની હાનિ તથા અધર્મનો વધારો થાય છે; ત્યારે ત્યારે હું આત્માને સૃજું છું; તથા સાધુજનોના રક્ષણ માટે, દુષ્ટ

કર્મ કરનારાઓના વિનાશ માટે, તથા શુદ્ધ ધર્મની સ્થાપના માટે યુગેયુગે હું પ્રકટ થાઉં છું. ૭,૮

ખુલાસો:-દુષ્ટાનો સંહાર કરે છે માટે ભગવાન નિર્દય છે એવી શંકા કરવી નહિ. કારણ કે-

લાલને લાડને માતુર્નાકારુણ્યં યથાર્મકઃ ।

તદ્વદેવ મહેશ્વર નિયંતુર્ગુણદોષયોઃ ॥

અર્થાત્ દોષકરોને લાડ લડાવવામાં તથા અપરાધ યત્તાં તેમને તાડન કરવામાં જેમ માતા નિર્દય હોતી નથી; તેમ ઈશ્વર પણ પ્રાણીઓનાં શુભાશુભ કર્મ પ્રમાણે તેમનાપ્રત્યે નિઃશંક તથા અનુગ્રહ કરે છે, એટલે તે પણ નિર્દય કરતા નથી.

ઈશ્વરનાં એવાં ચરિત્રો બાલકાનુ ક્ષણ હવે કહે છે.

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।

ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નેતિ મામેતિ સોઽર્જુન ॥

હે અર્જુન! મારા સ્વેચ્છાથી ધારણ કરેલા અસંકલિત જન્મ, તથા મારાં ધર્મરક્ષણાદિ માટેનાં દિવ્ય કર્મો. એ સર્વ જીન્યો ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટેજ હોય છે, એમ જે જાણી શકે છે, તેજ પરાપકારાદિ કરી તેમાંથી દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરી શકે છે; અને તેદ દૃષ્ટ્યા પછી આ સંસારમાં નહિ જન્મતાં મનેજ પામે છે. ૬

છે; મારું-પરમાત્માનું ચળન કરતા નથી. કારણ કે મારા મહિમાના અજ્ઞાનને લીધે આ મનુષ્યલોકમાં દેવતાઓને ભજવાથી કર્મનું ફળ વહેતું મળવાની આશા રખાય છે; તેવી આશા મને ભજવાથી રખાતી નથી. કારણ કે સામાન્ય લોકોને મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાનજ મળવું દુર્લભ છે. ૧૨

કેટલાએક સકામ કર્મ કરે છે, તો કેટલાએક નિષ્કામ કર્મ કરે છે; પણ એ બંને પ્રકારનાં કર્મ કરનારાઓને આપ ઉત્તમ, મધ્યમ વગેરે ફળો આપો છો, તો આપમાં પણ વિષમ દષ્ટિ ન કહેવાય ? એ શંકાનું હવે સમાધાન આપે છે.

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

એમ તો મેં ચારે વર્ણોને તેમના ગુણ અને કર્મના વિભાગવડે ચઢતા ઉતરતા સરજ્યા છે. જેમકે બ્રાહ્મણોમાં સત્ત્વગુણ તથા શમ, દમ આદિ તેનાં કર્મો મુખ્ય હોય છે; ક્ષત્રિયોમાં સત્ત્વમહિત રજ્જેગુણ મુખ્ય હોય છે તેથી તેમનામાં શૌર્ય, યુદ્ધ આદિ કર્મો મુખ્ય હોય છે; વૈશ્યોમાં તમોગુણમહિત રજ્જેગુણ મુખ્ય હોય છે તેથી તેમનામાં ખેતી, પશુપાલન અને વેપાર આદિ કર્મો મુખ્ય હોય છે; તથા શૂદ્રોમાં તમોગુણ મુખ્ય હોય છે તેથી

મન્ય વર્ણોની સેવા તેમનામાં મુખ્ય હોય છે.
આ પ્રમાણે ચારે વર્ણોનો કર્તા હુંજ છું; છતાં
પણ સ્વરૂપથી તો મને અકર્તાજ નાણુજે. ૧૩

ન માં કર્માણિ લિપંતિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स वद्व्यते

કારણકે હું અહંકારરહિત તથા પૂર્ણકામ
હોવાથી મને કર્મનાં ફળની ઇચ્છા નથી; તેથી
જગતનાં સૃષ્ટિ આદિ કર્મો મને આસક્ત કે બંધા-
યમાન કરતાં નથી. વળી એવી રીતે જે કોઈ મને
કર્મ ફળની ઇચ્છાવગરનો જાણે છે; તે પણ નિષ્કામ-
ભાવે વર્તીને કર્મોવડે બંધાતો નથી. ૧૪

ભાવાર્થ:—મારી અનાસક્તિનું કારણ નિર-
હંકાર અને નિર્લેપપણું ઇત્યાદિ છે એમ જે જાણે
છે, તેના પાત્ર અહંકારાદિ શિથિલ થઈ જાય છે;
તેથી તે પણ કર્મો દરવા છતાં કર્મોમાં બંધાતો નથી.

એ પ્રમાણે પ્રસંગોપાતં ઈશ્વરમાં વિપ્રમં દેહિની શંકાનું
નિરાકરણ “ये यद्या मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।”
એ શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકવડે કયું. હવે પૂર્વે કહેલો
કર્મયોગ અર્જુનને પાછો વિસ્તારથી અમળાવે છે.

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वः पूर्वतरं कृतम् ॥ ૧૫

અહંકાર આદિ તણને કરેલું કર્મ અંધન-
કારક થતું નથી; એમ જાણીને પૂર્વના જનકાદિ
મુમુક્ષુ રાજાઓએ પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે
કર્મો કર્યા છે; માટે તું પણ પ્રથમ કર્મોજ કર. ૧૫

કર્મ પણ અનુભવી બ્રહ્મવેત્તા સાથે વિચાર કરીને
કરવાં. માત્ર લોકપરંપરા ઉપરથી કરવાં નહિ તે હવે કહે છે.

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

તત્તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વા મોક્ષ્યસેઽશુભાત્

કયું કર્મ કરવું જોઈએ તથા કયું ન કરવું

જોઈએ, એ વિષયમાં વિવેચીએ પણ મુંઝાયા છે;

માટે જે કર્મથી તું આ સંસારમાંથી છૂટીશ, તેવું

કર્મ તથા અકર્મ હવે હું તને કહીશ. ૧૬

શરીરારોગિના વ્યાપાર તે કર્મ, અને શરીરવટ કંઈપણ

કરવું નહિ તે અકર્મ; એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે. એટલે એમાં

વિવેચીએને પણ શંકા થવા જેવું શું છે ? તે હવે કહે છે.

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

અકર્મણશ્ચ બોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥

માત્ર લોકપ્રસિદ્ધ કર્મોજ કર્મ નથી ગણાતાં.
પરંતુ અવિદિત કર્મો પણ કર્મ ગણાય છે. તેથી

તેવું સ્વરૂપ પણ જાણવા બોધ્ય છે. તેમ અવિદિત
કર્મોજ કરવું તથા નિષિદ્ધ કર્મોનું સ્વરૂપ પણ

જાણવા યોગ્ય છે. કારણ કે કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મની ગતિ બહુ ગદન અર્થાત્ દુઃખે કરીને જાણી શકાય તેવી છે. ૧૭

કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्येદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સંબુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્ત્વકર્મકૃત્ત્વ
પરમેશ્વરની આરાધનારૂપ નિષ્કામકર્મ મોક્ષ-
ના સાધનરૂપ હોઈ બંધનનું કારણ નથી; તેથી
તે કરવા છતાં પણ તેને જે અકર્મ જાણે છે; તથા
શ્રુતિસ્મૃતિવિહિત કર્મ તજવાથી દોષ લાગે છે
અને બંધન થાય છે, તેથી તેને તજવા છતાં પણ
તે કર્મરૂપ છે એમ જે જાણે છે; તેજ કર્મ કર-
નારાઓમાં બુદ્ધિમાન છે; તેજ યોગી છે; અને તેજ
સર્વ કર્મ કરનારો છે એમ જાણવું. કારણકે ઈશ્વર-
ના આરાધનરૂપ નિષ્કામ કર્મમાં અને તેના રૂપરૂપ
પરમપદની પ્રાપ્તિમાં સર્વ કર્મોનો અને તેનાં
રૂપોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ૧૮

ભાવાર્થ:-કર્મયોગના પ્રકરણમાં ન કર્મણા-
મનારંમાત્ ઇત્યાદિ વચનોથી બ્રહ્મજિજ્ઞાસુને પણ
કર્મની આવશ્યકતા કહી છે, છતાં આ ઠેકાણે
પણ કર્મયોગવિષે વિચાર આવ્યો, તેથી પુનરુક્તિ-
દોષ સમજવો નહિ. કારણ કે આ પ્રકરણ કર્મ-

યોગના વિસ્તારરૂપ છે.

ઉપર કહ્યું તેમ જિજ્ઞાસુને પણ કર્મ બાધ કરી શકતાં નથી, તો પછી આરૂઢ યોગીને તો તે બાધ જ કેમ કરે? એ પક્ષમાં આ શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે:-દેહ આદિનું કર્મ આલતું હોય છતાં પણ દેહ આદિથી આત્મા નોખો છે, એવા જ્ઞાનને લીધે જે સ્વાભાવિક રીતેજ આત્મભાવે પોતાનું નિષ્કર્મપણું જુએ છે, તેજ સર્વ મનુષ્યોમાં યથાર્થ બુદ્ધિવાળો-જ્ઞાની છે;* તથા દૈવેચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલાં આહાર આદિ કર્મો કરે છે તોપણ આત્માને સ્વરૂપથી અકર્તા જાણે છે તેથી તે યોગી પણ છે.

હવે ઉપલા બન્ને અર્થો પાંચ શ્લોકથી સ્પષ્ટ કરે છે.

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानान्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः १९

જેનાં સર્વ કર્મો ઈળ તથા સંકલ્પરહિત છે, એટલે કે જે ઈળાશાવિનાજ કર્મ કરે છે; તથા કર્મવડે ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિવડે જેનાં કર્મ બળી ગયાં

* એવા જ્ઞાનવિના જે દુઃખબુદ્ધિથીજ કર્મનો ત્યાગ કરે છે, તેને તો અગાઉ ત્રીજા અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમાં મિથ્યાચારી કહ્યો છેજ.

એવોજ પુરુષને વિદ્વાનો પંડિત કહે છે. ૧૯

સારાંશકે-આ૩૬ યોગી, સર્વ કામનાઓથી તથા " હું અમુક કરું છું અથવા અમુક કરીશ " ઇત્યાદિ અહંતામમતાના સંકલ્પોથી રહિત હોય છે.

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ।
કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિસઃ ॥

જે પુરુષ કર્મની અને તેના ફળની આસક્તિ ત્યજી દઈને સદા સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્મસ્વરૂપ- માંજ તૃપ્ત રહે છે; તથા કોઈ પણ લૌકિક પદાર્થના યોગભાટે (પ્રાપ્તિ માટે) અને પ્રાપ્ત વસ્તુના ક્ષેમ (રક્ષણ) માટે આશ્રય માગતો નથી; તે પુરુષ કર્મમાં પ્રવૃત્ત હોય તોપણ કશુંજ કરતો નથી- અર્થાત્ તેનું કર્મ પણ અકર્મ થઈ જાય છે. ૨૦

નિરાશીર્યત્તચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।

શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નામોતિ કિલ્વિપમ્ ॥૨૧

જેની સર્વ કામનાઓ શાંત થઈ છે; જેનું ચિત્ત તથા શરીર વશ છે અને જેણે સર્વ પરિગ્રહ તજ્યા છે; એવો મનુષ્ય અભિમાન મૂકીને શરીર- સંબંધી કર્મ કરે તેથી દોષને પામતો નથી. ૨૧

આ પ્રકરણ યોગના જિજ્ઞાસુ તથા યોગા૩૬,

યણાદિરૂપે તપયજ્ઞ કરનારા, ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ-
રૂપે યોગયજ્ઞ કરનારા, વેદાદિક સદ્ગ્રંથનું પઠન-
પાઠન કરવારૂપે અથવા તેના અર્થજ્ઞાનરૂપે જ્ઞાન-
યજ્ઞ કરનારા, આવા આવા પોતપોતાને અનુકૂળ
પડે તે તે યજ્ઞ તીક્ષ્ણ વ્રતપૂર્વક કરનારા ધણા
યતિઓ (પ્રયત્ન કરનારા સાધકો) હોય છે. ૨૮

અપાને જુહ્વતિ પ્રાણં પ્રાણેપાનં તથાપરે ।
પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્વા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥
કેટલાએક મુમુક્ષુઓ પૂરકવડે નીચે ગતિ
કરનારા અપાનવાયુમાં, ઉંચી ગતિ કરનારા
પ્રાણવાયુને હોમે છે—એટલે કે પૂરકવડે પ્રાણને
અપાનમાં એકત્ર કરે છે; અને કુંભકવડે પ્રાણ
તથા અપાનની ઉંચી અને નીચી ગતિને રોકીને
પછી રેચક વખતે અપાનને પ્રાણમાં હોમે છે x

x પ્રાણને અપાનમાં અને અપાનને પ્રાણમાં હોમવારૂપે
જે પૂરક તથા રેચક કરવામાં આવે છે; તેમાં રેચકસમયે
'સોઽહં' અને પૂરકસમયે 'હંસ' એ અજપા મંત્ર સારી રીતે
જપી શકાય છે, અને તેના અર્થરૂપે પરમાત્મા તથા જીવા-
ત્માની એકતાની ભાવના પણ કરી શકાય છે. જેમકે:—

સકારેણ બહિર્યાતિ હકારેણ વિશેત્પુનઃ ।

પ્રાણસ્ત્વચ્ચ સ એવાહં હંસ इत्यनुचितयेत् ॥

અર્થાત્ સકારના અવાજ સાથે પ્રાણ બહાર નીકળે છે,

એટલે કે પ્રાણની સાથે અપાનને એક કરે છે. એવી રીતે કેટલાક મુમુક્ષુઓ પૂરક, કુંભક તથા રેચક રીતે પ્રાણાયામ કરવામાં તત્પર રહે છે. ૨૬ (ખીજ કેટલાએક સાધકો આહાર વટાડવાનો અભ્યાસ કરે છે; અને આહાર ઓછો થતાં આપો-આપજ ઇદ્રિયો શિથિલ થઈ જઈ તે તે ઇદ્રિયોની વૃત્તિઓ તે તે ઇદ્રિયોમાં લય પામે છે, તેમાં તે સાધકો હોમની ભાવના કરે છે.)

કેટલાકો પ્રાણાયામને પણ ચડા કહે છે, અને તેમના પક્ષમાં ઉપલા રહમા સ્થોકના ઉત્તરાર્ધ, તથા આ પછીના ૩૦મા સ્થોકના પૂર્વાર્ધનો એકત્ર અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

ખીજ નિયમિત આહારવાળા* તથા કુંભક-

અને હંકારના અવાજ સાથે પાછો શરીરમાં પ્રવેશે છે. માટે એ સોહં તથા હંસ શબ્દોદ્વારા તેના અર્થરૂપે 'તે હું છું' અને 'હું તે છું' એવી ભાવનાનું ચિંતન ઉત્તમ મુમુક્ષુએ કરવું.

* નિયમિત આહાર માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

દ્વૌ માગૌ પૂરવેદ્યૈસ્તોયેનૈકં પ્રપૂરયેત્ ।

મારુતસ્ય પ્રચારાર્થં ચતુર્યમવશેષયેત્ ॥

અર્થાત્ નિયમિત આહાર કરનારે પેટના બે ભાગ અન્ન વડે અને એક ભાગ જળવડે પૂરીને એથો ભાગ તો પવનના સંચારમાટે ખાલીજ રાખવો જોઈએ.

પ્રાણાદિકની સ્થિરતા માટે યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

યથા યથા સદામ્યાસાન્મનસઃ સ્થિરતા ભવેત્ ।

વડે પ્રાણ અને અપાન રોકીને પ્રાણાયામ કરનારા સાધકો ઈંદ્રિયોને પ્રાણોમાં હોમે છે—એટલે કે કુંભક કરતી વખતે બધા પ્રાણો એકઠા થતાં તેમાં ઈંદ્રિયો લય પામે તેમાં હોમની ભાવના કરે છે.

ઉપર કહેલા યોગ યજ્ઞોના જાણનારને જે ક્ષણ થાય છે તથા તે યજ્ઞ નહિ કરવાથી જે દોષ લાગે છે, તે હવે કહે છે.

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહ્વતિ ।
સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥૩૦॥
યજ્ઞશિષ્ટામૃતભુજો યાંતિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।
નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ

આ સર્વ યજ્ઞોને યથાવત્ જાણનારા, અત્યંત ક્ષણ યજ્ઞોવડે પોતાના પાપનો નાશ કરનારા તથા યજ્ઞ દ્વારા પછી વધેલું અમૃતરૂપ અન્ન જમનારા એવા યત્નશીલ સાધકોજ જ્ઞાનદ્વારા સનાતન બ્રહ્મને પામે છે; અને હે અર્જુન ! જેઓ ઉપસામાંનો એક પણ યજ્ઞ સિદ્ધ નથી કરતા તેને તો આ અલ્પ મુખવાળો મનુષ્યલોકજ દૂરી મળે નહિ, તો સ્વર્ગાદિક તો દુર્વાચીન

વાયુવાયુદાદિનાં નિયતાં ચ તથા તથા ॥

નિયત અર્થે તત્કરવાથી જેમ જેમ મનની વિચિત્રતા થાય છે, તેમ તેમ પ્રાણ, વાહી, કાચ, તથા દ્રવિય પદાર્થો થાય છે.

મળે? માટે યજ્ઞો તો સર્વથા કરવા. ૩૦, ૩૧

જ્ઞાનયજ્ઞની વિશેષતા દર્શાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણભગવાન પ્રથમ બીજા યજ્ઞોનો ઉપસંહાર કરે છે.

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥

વળી બીજા પણ અનેક પ્રકારના યજ્ઞો વેદનાં મુખથી વિસ્તારપૂર્વક કહેવાયેલા છે; પરંતુ તે બધા લૌકિક કામનાના હેતુવાળા તથા અનેક પ્રકારની બાહ્યસામગ્રી અને બાહ્યક્રિયાઓથી થાય તેવા હોવાથી, કૃણરૂપે પણ મોક્ષદાયક પરમાત્મ-જ્ઞાન નહિ પણ અનિત્ય પદાર્થો આપનારા જાણુને, કેમકે એમ જાણવાથીજ તું નિષ્કામ કર્મ તથા આંતરિક સાધના કરવા પ્રેરાઈશ; તથા પરમાત્માનો મહિમા અને સાક્ષાત્કાર પામીને સંસારબંધનથી છૂટીશ. ૩૨

હવે કર્મયજ્ઞથી જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે એ વાત કહે છે.

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाञ् જ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥૩૩

એમાં પણ હે શત્રુને તપાવનાર પૃથાના પુત્ર ! દ્રવ્ય આદિ બાહ્યપદાર્થોથી થતા યજ્ઞો કરતાં

આંતરિક સાધનારૂપ જ્ઞાનયજ્ઞ ઉત્તમ છે. જો કે જ્ઞાનયજ્ઞમાં પણ મનનો ઉપયોગ કરવો પડે છે; પરંતુ જ્ઞાનયજ્ઞની ઉત્પત્તિ મનમાંથી નહિ પણ જ્ઞાનમાંથી થાય છે; તથા તેનું ફળ પણ અપરોક્ષ જ્ઞાનરૂપે જ પ્રકાશે છે. માટે બધાં કર્મો અને બધાં ફળોનો સમાવેશ જ્ઞાનયજ્ઞમાં થાય છે. ૩૩

ભાવાર્થ:—સર્વ પ્રકારનાં શુભ કર્મોનાં જે ફળ થાય છે તે ફળ જ્ઞાનયજ્ઞ કરનારા જ્ઞાનીને પણ મળે છે. શ્રુતિ કહે છે કે “સર્વં તદભિસંમેતિ યત્કિંચિત્પ્રજાઃ સાધુ કુર્વતિ । પ્રજા જે કંઈ શુભ કર્મ કરે છે તે સર્વ સિદ્ધ જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાય છે.” માટે દ્રવ્યયજ્ઞો કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ ઉત્તમ છે.

એવા ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધન તથા ફળ હવે કહે છે તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।
 ઉપદેક્ષ્યંતિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥૩
 યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહસ્વ એવં યાસ્યસિ પાંડ
 યેન મૃતાન્યરોપેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ
 હે પાંડુના પુત્ર ! એવું ઉત્તમ જ્ઞાન તું દે
 પ્રણામ કરીને, તથા “આ સંસાર મને શા
 પ્રાપ્ત થયો? તે કેમ નિવૃત્ત થાય?” ઇત્યાદિ

કરીને અને તેમની સેવા કરીને તું મેળવી શકીશ.
પરંતુ જે તત્ત્વજ્ઞાની દેવા ઉપરાંત તત્ત્વદર્શી
(એટલે કે પરમાત્મસાક્ષાત્કારપામેત્રો સિદ્ધ જ્ઞાની)
કરી તેજ તને એ જ્ઞાન યથાવત્ ઉપદેશી શકશે,
કે જે જ્ઞાન મેળવીને તું પ્રતીધી આવો-અંધુઓના
નાશ આદિથી ઉપજતો-મોહ પામીશ નહિ; અને
પોતાની અવિદ્યાથી રચાયેલા પિતા, પુત્ર આદિ
પ્રાણીઓને આત્મભાવે તારા પોતામાં રહેલાં
જોઈશ; તથા તેઓ સહિત તારા આત્માને મારામાં-
પરમાત્મામાં રહેલાં જોઈ શકીશ. ૩૪, ૩૫

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

કહી તું સર્વે પાપીઓથી પણ વધારે પાપ
કરનારો હોઈશ તો પણ તે સર્વે પાપરૂપી સમુદ્રને
તું જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે નિશ્ચય તરી જઈશ. ૩૬

પાપરૂપ સમુદ્રને હું તરી જઈશ, પણ પાપ તો જોમ
ને જોમ રહેવાનાં ને ? એ આંતિ હવે દહાંતથી દૂર કરે છે.

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्કुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्કुरुते तथा ३७

હે અર્જુન ! જોમ પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ

લાકડાંને બાળીને ભસ્મ કરે છે; તેમ અનુભવ-
સિદ્ધ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ પ્રારબ્ધકર્મ સિવાયનાં
બીજાં બધાં ક્રમેને બાળીને ભસ્મ કરે છે. ૩૭

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ३८

આ સંસારમાં બ્રહ્મજ્ઞાનના જેવું પવિત્ર કર-
નારું બીજું કોઈ પણ સાધન નથી. યોગસિદ્ધ થવા
ઈચ્છનારો સાધક દીર્ઘ કાળે કોઈ મહાકર્મના
યોગથી યોગ્યતા મેળવે છે, ત્યારે પોતાની મેળે પણ
એ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર અનાયાસે પ્રાપ્ત કરે છે—અર્થાત્
કર્મયોગવિના એ જ્ઞાન અનાયાસે મળતું નથી. ૩૮

श्रद्धावाँलभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥

અને જે સાધક ઉપર જણાવ્યા જેવા યોગસિદ્ધ
ગુરુજનના ઉપદેશમાં શ્રદ્ધાવાળો, તે પ્રમાણે વર્ત-
નારો તથા ઈન્દ્રિયોને જીતનારો હોય છે, તે તો એ
અપરોક્ષ જ્ઞાન ત્વરાથી પામે છે. પરંતુ તેણે પણ
એવી શ્રદ્ધા, ઉપદેશ તથા જ્ઞાનને યોગ્ય ચિત્ત-
શુદ્ધિ થવા માટે પ્રથમ નિષ્કામ કર્મ તો કરવાં જ
જોઈએ. કેમકે જેણે એટલી ચિત્તશુદ્ધિ મેળવી હોય

તેજ એ પ્રકારે અપરોક્ષ જ્ઞાન અને પરમ શાંતિને-
એટલે કે જીવનમુક્ત દશાને પામે છે. ૩૯

જ્ઞાનના અધિકારી કોણ અને કેવી રીતે થઈ શકે, તે
કદા પછી હવે જ્ઞાનના અનધિકારી વિષે કહે છે.

अज्ञश्चाश्रद्धधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ-

જે મનુષ્ય ગુરુજનના ઉપદેશને સંમજ્જતો
નથી; સમજે તો શ્રદ્ધા રાખતો નથી; શ્રદ્ધા થઈ તો
તે મુજબ વર્તવાથી સફળ થવાશે કે નહિ? એવો
જેના મનમાં સંશય રહે છે; તે મનુષ્ય સફળ નહિ
થતાં નિષ્ફળ થાય છે અને અપરોક્ષ જ્ઞાનનો
આધિકારી થતો નથી. વળી સંશયાત્મા તો સર્વ-
થા નાશ પામે છે. કારણ કે તે સંશયને લીધે ધન-
સંપાદન, વિવાહ, આદિ નહિ કરી શકવાથી તેનો
આ લોક પણ સુધરતો નથી, તેમ ફળના સંશયને
લીધે ધર્માચરણ પણ નહિ થઈ શકવાથી તેનો પર-
લોક પણ ભગદે છે. વળી જોગ્ય પદાર્થોમાં નાના
પ્રકારના સંશય થવાથી તેને મુખ પણ મળતું નથી.

જે અધ્યાયનાં યોગ્યતાના લેખ્યાં જ્ઞાનમય તથા કર્મમય
એમ બે પ્રકારે થતી પ્રવૃત્તિનિષ્ઠા કદી હવે તેનો ઉપસંહાર કરે છે.

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

આત્મવંતં ન કર્માણિ નિવર્ધંતિ ધનંજય ॥૪૧

હે અર્જુન ! પરમાત્માની આરાધનાથી
કર્મયોગવડે જેણે સર્વ કર્મો પરમેશ્વરને અર્પણ
કરેલાં છે અને તેથી અપેક્ષા જ્ઞાન થઈને જેના
સર્વ સંશય કપાઈ ગયા છે; એવા પરમાત્મપક્ષ
યણ પુરુષને પણ, તેણે લોકસંગ્રહ માટે તથા સ્વ-
ભાવથી કરેલાં કર્મો અંધન કરી શકતાં નથી. ૪૧

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્યં જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ ।
છિત્ત્વૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥૪૨

માટે હે અર્જુન ! અજ્ઞાનથી થયેલા અને શે-
ષાદિધી હૃદયમાં ઉપજેલા એ સંશયને દેહ અને
આત્માના વિવેકથી અટકવડે છેદીને પરમાત્મ-
સાક્ષાત્કારના ઉપાયરૂપ કર્મયોગનો આશ્રય કર
અને યુદ્ધને માટે ખંડા થઈ જા ૪૨.

હારિઃ ॐ નમ્નદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનુવર્તિત
મહાવિદ્યાયાં યોગદાત્તે શ્રીકૃષ્ણાનુવર્તિત
જાનવિભાગનંતો નામ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥૪૩

હારિઃ ॐ નમ્નદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનુવર્તિત

મહાવિદ્યાયાં યોગદાત્તે શ્રીકૃષ્ણાનુવર્તિત

અધ્યાય ૬ મો-સંન્યાસયોગ

અજ્ઞાનથી થયેલા સંશયને જ્ઞાનરૂપ ખડ્ગવડે કાપી નાખીને તું કર્મયોગ કર, એમ ભગવાને કહ્યું; તે વિષયમાં પૂર્વાપર વિરોધ માનીને હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:-

સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ પુનર્યોગં ચ શંસસિ ।
યચ્છ્રેયં એતયોરેકં તન્મે વ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥૧॥

હે કૃષ્ણ ! “યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાત્ પશુ ને આત્મામાં પ્રીતિવાળો છે” “સર્વં કર્માશિલં પાર્થ હે પાર્થ ! અર્થાં કર્મે જ્ઞાનમાં સમાઈ જાય છે” ઇત્યાદિ વચનોવડે જ્ઞાનીને આપ સર્વ કર્મોના ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે; તથા બીજાં વચનોવડે પાછું “જ્ઞાનરૂપી ખડ્ગવડે સંશય કાપીને કર્મ કર” એમ કર્મયોગ કરવાનું કહ્યું છે. પશુ એ બન્ને વાત એક માણસ એકી વખતે કરી શકે નહિ. કારણ કે એ બન્નેનું સ્વરૂપ એકબીજાથી

વિરુદ્ધ છે, માટે એ બંને યોગમાં જે કલ્યાણકારી હોય તે એક યોગ સારી રીતે નિશ્ચય કરીને મને કરો.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાતુર્મો ।
તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥

કર્મનો સંન્યાસ (ત્યાગ) અને કર્મનો અર્ગી-
કાર, એ બેય કલ્યાણ કરનારાં છે. પરંતુ તેમાં
કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ (કર્મ કરવાં) એ
તારે ક્ષાત્રપ્રકૃતિવાળાને માટે વધારે શ્રેષ્ઠ છે. ૨

ભાવાર્થ:-કેવળ વેદાંતપરેજ પરમાત્મ-
સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર પામવાને યોગ્ય હોય એવો
શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પ્રત્યે હું કર્મો કરવાનું
કરેનો નથી કે નેથી પ્રથમ કહેલા કર્મસંન્યાસ-
માં વિરોધ આવે. પરંતુ તું કે જે દેહને આત્મા
માને છે તેને કૃત્તૃભીઆત્મા વધનિમિત્તે શાકભેદ-
દિથી જે સંશય થયો છે તે સંશયને, દેહથી
આત્મા ભિન્ન છે એવા વિવેકદેથી તત્ત્વચારકર-
કેવી નામ; તથા પરમાત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ
કર્મયોગનો અર્ગીકાર કર એવું કહું છું. કેમકે
કર્મો કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે. અતઃ ચિત્ત-
શુદ્ધિ કરશે ત્યારેજ તને સ્વાત્મ, આત્મજ્ઞાન થશે.

તથા એ આત્મજ્ઞાન ધ્યાય પછીજ તેના પરિપાકને
માટે (અપરોક્ષાનુભવ માટે) જ્ઞાનનિષ્ઠાના અંગરૂપ
કર્મસંન્યાસ-કર્મનો ત્યાગ-આગળ કહેવા છે. માટે
કર્મયોગનો સ્વીકાર તથા કર્મત્યાગ એ એક કાળે
નહિ પણ કર્મથી તથા ચોખ્ખતાપૂર્વક કયોં દિગ
તોજ તે કહ્યાણુકારી થાય છે. એમાં પણ તારે માટે
તો અત્યારે કર્મત્યાગ કરતાં કર્મયોગજ ઉત્તમ છે.
કર્મયોગ પણ એક રીતે કર્મસંન્યાસ છે તે હવે કહે છે.

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।
નિર્વદ્વો હિ મહાવાહો સુખં વંધાત્મમુચ્યતે ॥

કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર જે રાગદ્વેષ કરતો નથી
પણ પ્રભુપ્રીત્યર્થેજ કર્મ કરે છે, તેને કર્મ કરવા
છતાં પણ સદા કર્મસંન્યાસી(કર્મનો ત્યાગી)જ
બાણવો. કારણ કે હે મહાબાહો! એવો રાગદ્વેષ
આદિથી રહિત પુરુષ કર્મયોગથી શુદ્ધ ચિત્ત-
વાળો થતાં જ્ઞાનદ્વારા પરમાત્મસાક્ષાત્કાર પામીને
સંસારબંધનથી સુખપૂર્વક મુક્ત થાય છે. ૩

કર્મ એ જ્ઞાનનું અંગ છે તથા જ્ઞાન એ તેનું અંગી છે,
માટે એ બન્નેનો કમ અવશ્યાસેદ છે. તેથી " જોમાંથી
દ્રેષ કયું?" એવો પ્રશ્ન તો અજ્ઞાનીને સંભવે છે, વિવેકીને
સંભવે નહિ. એ વાત હવે કહે છે.

સાંખ્યયોગૌ પૃથગ્બાલાઃ પ્રવદંતિ ન પંડિતાઃ ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्भूतयोर्विदते फलम् ॥४

જ્ઞાનનિષ્ઠાના અંગભૂત જે કર્મસંન્યાસ (કર્મેનો ત્યાગ) તથા કર્મયોગ (નિષ્કામ કર્મેનો સ્વીકાર) એ બેયને અજ્ઞાનીઓજ્ઞ જ્ઞાનનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્ર સાધન કહે છે; પંડિતો નથો કહેતા. કારણ કે જે એ બેમાંથી એકનો પણ સારી રીતે આશ્રય કરે છે તે તો એ (કર્મયોગ અને જ્ઞાન-યોગ) બંનેના ફળને (મોક્ષને) પામે છે. ૪

ભાવાર્થ:-સારી રીતે નિષ્કામ કર્મે કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે; ચિત્તશુદ્ધિ થતાં અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં કર્મસંન્યાસ તથા કર્મયોગ એ બંનેનું મોક્ષરૂપી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. અને જે યોગ્યતાપૂર્વક કર્મેનો ત્યાગ કર્યો હોય તોપણ પૂર્વે કરેલાં કર્મેના ફળરૂપે જ્ઞાન અને જ્ઞાનદ્વારા બંનેના ફળરૂપ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. મારે કર્મેનો ત્યાગ તથા કર્મેનો અંગીકાર એ બંને કાંઈ જ્ઞાનનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્ર સાધનો નથી, પણ એકજ સીડીનાં નીચે ઉપરનાં પગવિયાં છે.

ઉપલીજ વાત હવે સ્પષ્ટ કરે છે.

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥

જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળા કર્મત્યાગી સંન્યાસીઓ મોક્ષરૂપી જે સ્થાનને પામે છે; તેજ સ્થાનને કર્મયોગીઓ પણ ચિત્તશુદ્ધિ અને અપરોક્ષ જ્ઞાનદ્વારા પામે છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યયોગ (જ્ઞાનયોગ) તથા કર્મયોગ બન્ને એકજ રૂપને આપનારા હોવાથી એ બન્નેને જે એક જાણે છે તેજ ખરી વાત જાણે છે. ૫

ત્યારે કર્મયોગીને પણ કર્મસંન્યાસથીજ જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે પ્રથમથીજ કર્મસંન્યાસ (કર્મોનો ત્યાગ) શામાટે ન કરવો? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न विरेणाधिगच्छति ६

હે મહાબાહુ અર્જુન ! ચિત્તશુદ્ધિ થયા વિના જ્ઞાનનિષ્ઠા થતી નથી અને કર્મયોગ (નિષ્કામ કર્મ) સાધ્યાવિના ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી. છતાં પણ જે કર્મયોગ સાધ્યાવિનાજ કર્મોનો સંન્યાસ (ત્યાગ) કરવામાં આવે, તો તે જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપે સપ્રજ થવો અશક્ય છે; અને જે બુદ્ધિમાન સાધક કર્મયોગ સાધ્યા પછીજ કર્મસંન્યાસી થઈને (કર્મો તજીને) જ્ઞાનયોગ સાધે છે; તે તો થોડાજ સમયમાં પરબ્રહ્મ

ત્યારે તો જેને 'હું કરું છું' એવું અભિમાન હોય, તેને કર્મનું બંધન ટળશે નહિ. કેમકે તેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ નહિ હોવાથી તેને સંન્યાસનો પણ અધિકાર રહેતો નથી; અને તેથી એવા પુરુષને તો મોટું સંકટ આવી પડશે, તેનું કેમ ? એ શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥१०॥

જે કોઈ સધળાં કર્મો પરમેશ્વરને અર્પણ કરે છે, અને જ્ઞાની ઇચ્છાવિના-નિષ્કામભાવથી જ કર્મ કરે છે તે મનુષ્ય, જેમ કમલપત્ર પાણીમાં રહેવા છતાં તેનાથી લેપાતું નથી; તેમ પુણ્ય તથા પાપદાયક કર્મોથી લેપાતો નથી. ૧૦

બંધનનો અભાવ કહ્યો. હવે સદાચારથી મોક્ષ કહે છે.

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वति संगं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये

યોગીજનો શરીરવડે સ્નાન આદિ, મનવડે સત્ય અસત્યનો વિચારાદિ, બુદ્ધિવડે સત્ય વસ્તુનો નિશ્ચય ઇત્યાદિ તથા આસાક્તરહિત ઇન્દ્રિયોવડે શ્રવણદર્શનાદિ જે જે કર્મ કરે છે, તે જ્ઞાની ઇચ્છાત્યજીને કેવળ ચિત્તશુદ્ધિ માટે જ કરે છે ૧૧

સ્પર્શ યનો નથી અને પૂર્વના પાતકો નાશ પામે છે.

જે કર્મવડે એક મનુષ્ય બંધાય છે તેજ કર્મવડે બીજો મનુષ્ય મુક્ત થાય છે, તેની વ્યવસ્થા હવે સમજાવે છે.

યુક્તઃકર્મફલં ત્યક્ત્વા શાંતિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્
અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સક્તો નિવંધ્યતે ૧૨

જે મનુષ્ય એવી રીતે કર્મપ્રણાલી ધરેછો તદ્દને ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે-પ્રભુપ્રીત્યર્થે કર્મ કરે છે; તે શુદ્ધ ચિત્તવાળો તથા પરમાત્મામાં એકનિષ્ઠાવાળો થઈ શકીને અપાર શાંતિમય મોક્ષને પામે છે; ત્યારે અયોગી મનુષ્ય સંકામ કર્મો કરીને પ્રજાસંહિત, સ્વાર્થવૃત્તિ અને વિષયલોભપતા વધારતો ચાલે છે તેથી વધારે ને વધારે બંધાય છે. ૧૨

અશુદ્ધ ચિત્તવાળાને માટે કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ (નિષ્કામ કર્મ કરવાં) એજ શ્રેષ્ઠ છે; પણ શુદ્ધ ચિત્તવાળા માટે તો કર્મસંન્યાસજ સારો છે એ વાત હવે કહે છે.

સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે સુખં વશી ।
નવદારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ન કારયન્ ॥૧૩॥

ચિત્તને નિયમમાં રાખનારો પુરુષ વિશ્લેષ કરનારાં સર્વ ક્રમેનાં વિવેકયુક્ત મનવડે સંન્યાસ (ત્યાગ) કરીને બે નેત્ર, બે નાકનાં છિદ્રો, બે કાન અને મુખ એ સાત ઉપરનાં, તથા ગુદા અને ઉપસ્થ એ બે નીચેનાં, એ રીતે નવ દ્વારવાળા દેહરૂપી

નગરમાં જેમ નગરવાસીને “હું નગર છું” એવું
 મિથ્યાભિમાન હોતું નથી, તેમ અભિમાનવિનાનો
 થઈને વસે છે. આથી તે દેહવડે કશું કરતો નથી,
 તેમ બીજા પાસે કરાવતો પણ નથી. તે આવી રીતે
 પરમાત્મનિષ્ઠ થઈને દેહનગરમાં સુખથી રહે છે. ૧૩

ભાવાર્થ:—અશુદ્ધ ચિત્તવાળો મનુષ્ય કર્મ-
 નો ત્યાગ કર્યા પછી પણ પાછો કર્મ કરે છે તથા
 કરાવે છે; તેવું શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય ક-
 રતો નથી, તેથી તે દેહરૂપી પુરમાં સુખથી રહે છે.

પરંતુ શ્રુતિ કહે છે કે—एत एव साधु कर्म कारयति न
 यमेभ्यो लोकैभ्यो उत्तिर्नापने, एष पचासाधु कर्म कारयति
 तं यमेभ्यो लोकैभ्योऽर्थो नितीयते । अर्थात् “ઈશ્વર જેનો
 આ હોઠમાંથી ઉદ્ધાર કરવાને મુન્દે છે તેની પાસે તે શુભ
 કર્મ કરાવે છે; તથા જેને અધોગતિમાં નાખવા મુન્દે છે તેની
 પાસે અશુભ કર્મ કરાવે છે.” માટે શુભશુભ ફળવાળાં કર્મોનાં
 ઈશ્વર દ્વેરેહો પનાધીન પુરુષ દેવી રીતે કર્મોને તથા શકે
 કદી ભ્રમ કરે. કે, ઈશ્વર તેને જાતના જ દ્વેરે એટલે તે કર્મોને
 તથા શકે. તે પછી ઈશ્વરના શુભશુભ કર્મોને દ્વેરે હોવાથી તે
 વિવેક દિવ્યો તથા નિર્દય કાંઈ ભ્રમ તેથી તેને કાંઈપણ
 પણ કાંઈ ભ્રમી હોઈ શકતો નથી એ સ્વેચ્છાથી ઉદ્ધાર આપે છે.
 न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

૧૩ કર્મફળમયોગં સ્વમાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥૧૩॥

જીવોના કર્તાપણા ઇત્યાદિને, તથા તેમના કર્મ અને કર્મફળના સંબંધને પરમેશ્વર રચતા નથી; પણ એ તો જીવોનો સ્વભાવ-જીવભાવ-અવિદ્યા-અજ્ઞાનતાજ તેમને કર્તાપણાના મિથ્યા-ભિમાનમાં નાખીને કર્મોમાં જોડે છે. ૧૪

ભાવાર્થ:-જીવાત્મા અનાદિકાળની અવિદ્યાને તથા લૌકિક પદાર્થોની ઇચ્છાને વશ હોવાથી તે પોતે સકામ પ્રવૃત્તિ કરવા ઇચ્છે છે તેથીજ ઇશ્વર તેને તેવાં કર્મોમાં ચોળે છે; કંઈ પોતાની ઇચ્છાથી ઇશ્વર તેનું કર્તાપણું ઇત્યાદિ રચતા નથી. નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિભુઃ।

અજ્ઞાનેનાવૃત્તં જ્ઞાનં તેન સુહ્યંતિ જંતવઃ॥૧૫

ઇશ્વર તો એવી રીતે જીવની ઇચ્છાથી તેને કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરાવે છે. બાકી તે પોતે તો પૂર્ણ-કામ અને ઇચ્છારહિત હોવાથી કાંઈના પાપ કે પુણ્યને ગ્રહણ કરતા નથી. કારણ કે જો તે કાંઈ પણ સ્વાર્થને માટે કર્મો કરાવે, તોજ તેને પુણ્યપાપ વળગે. તને કદાચ શંકા થાય કે ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરવાથી તથા અભક્તોને દંડ આપવાથી ઇશ્વરમાં વિપ્રમદદિ હરે; એટલે તેને પૂર્ણકામ કેમ કહેવાય? એનું સમાધાન એ છે કે, ઇશ્વરનો

દાંડ પણ અનુગ્રહરૂપ હોય છે. એવું જ્ઞાન
 “પરમાત્મા સર્વત્ર સમદૃષ્ટિવાળા છે” એવું જ્ઞાન
 અજ્ઞાનને લીધે ઢંકાઈ ગયેલું છે તેથી જ્ઞાન
 મોહ પામે છે. અર્થાત્ અવળી સમજણે ચંદ્રી
 હૃશ્વરમાં વિપમપણું ઇત્યાદિ દોષો બુદ્ધિ છે. ૧”
 જ્ઞાનીઓ એવો મોહ પામતા નથી તે વાત હવે કહે

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।
 તેપામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥૧૬
 હૃશ્વરમાં વિપમતા આરોપવાવાળા એ અ-
 જ્ઞાનનો જેમના અંતઃકરણમાંથી અધ્યાત્મજ્ઞાનનો
 નાશ થયો હોય છે; તેમનું તે જ્ઞાન-જેમ સૂર્ય અં-
 ધકાર દૂર કરવા ઉપરાંત સર્વ વસ્તુઓનો પ્રકા-
 શરૂ છે તેમ-તે પરમાત્માને પણ દર્શાવી આપે છે
 તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્મનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ
 ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ ॥

તે હૃશ્વર પ્રત્યેક જેમની નિશ્ચયાત્મક પ્રા-
 પ્તિ છે; તેમાં જેમનું મન છે; તેમાં જે
 અનિષ્ઠા છે; તેજ જેમના સર્વસ્વરૂપ
 પરમ આશ્રયરૂપ છે; તથા તેની કૃપાર્થી
 અપરિણત જ્ઞાનને જેમનું પાપ ધોવાઈ

તેઓજ જન્મમરણરહિત પરમગતિને પામે છે. ૧૭

એ મોક્ષ જનારા જ્ઞાનીઓ કેવા હોય ? તે હવે કહે છે.

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ૧૮

વિદ્યા તથા વિનયવાળા બ્રાહ્મણમાં, કૂતરા-
માં, ગાયમાં, હાથીમાં તથા કૂતરાને રાંધી ખાનારા
ચંડાળમાં-એટલે કે જાતિથી તથા કર્મથી ઉંચા
અને નીચા તમામ કોટીના પ્રાણીઓમાં એવા
જ્ઞાનીજનો સમદષ્ટિથી-બ્રહ્મદષ્ટિથી જુએ છે. ૧૮

વિષમ પદાર્થોમાં સમદષ્ટિ કરવી એ તો નિષિદ્ધ છે.
માટે એવા નિષિદ્ધ સમદષ્ટિ કરનારાને પંડિત કેમ કહેવાય ?
કારણકે મહર્ષિ ગૌતમે કહ્યું છે કે 'સમાસમાખ્યાં વિષમસમે
પૂજાતઃ અર્થાત્ સમની વિષમ પ્રકારે તથા વિષમની સંમ
પ્રકારે જે પૂજા કરે છે, તે પૂજક આ લોક તથા પરલોકથી
બ્રહ્મ થાય છે.' અર્થાત્ જેવી જેની ચોખ્ખતા હોય, તે પ્રમાણે
તેનો આદર કરવો જોઈએ. આવી શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः

જેમનું મન એ પ્રમાણે સમાનભાવમાં સ્થિર
થયું હોય તેમણે અહીં જીવતાંજ સંસારને
જીત્યો છે એમ સમજવું. કેમકે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા

સર્વત્ર નિર્દોષપણે અને સમાનપણે રહેલા હોવાથી એવા સમદષ્ટિવાળા પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં જ સ્થિત છે એમ જાણવું. ૧૯

ભાવાર્થ:—ગૌતમનું વચન તો સર્વત્ર બ્રહ્મ દષ્ટિ થયા પહેલાંની અજ્ઞાન અવસ્થાને લાગુ પડે છે. હવે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલા બ્રહ્મવેત્તાનું લક્ષણ કહે છે.

ન પ્રહૃષ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ।

સ્થિરબુદ્ધિરસંમૂઢો વ્રહ્મવિદ્બ્રહ્માણિ સ્થિતઃ ॥૨૦

એમ જે પુરુષ બ્રહ્મને જાણીને બ્રહ્મને વિષે સ્થિતિ પામેલો છે; તે નિશ્ચલ બુદ્ધિવાળો તથા મોહરહિત હોવાથી ઇષ્ટવસ્તુ મળવાથી હર્ષ પામતો નથી, તેમ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી ઉદ્વેગ પામતો નથી.

એવી સ્થિતિ ક્યારે પામી શકાય તે હવે કહે છે.

વાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિંદત્યાત્માનિ યત્સુખમ્

સ વ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષયમશ્રુતે ॥૨૧॥

પરંતુ જે લૌકિક વિષયોમાં આસક્ત થતો નથી તેજ આંતઃકરણની શાંતિરૂપ સાત્ત્વિક મુખને અનુભવે છે; અને જે એવું આંતરિક મુખ મેળવે, તેજ આત્મસમાધિવટે પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં એકતા પામી નોક્ષપદનું અક્ષય મુખ મેળવી શકે છે.

જાણસને પ્રિય એવું વિષયમુખ નોક્ષમાં નથી; છતાં એ

મોક્ષને પુરુષાર્થ ક્રેમ કહેવાય? જોનો હવે ઉત્તર આપે છે.

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

આદ્યંતવંતઃ કૌંતેય ન તેષુ રમતે બુધઃ ॥૨૨॥

ઈંદ્રિયો તથા પદાર્થોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા આ જે સ્પર્શજન્ય ભોગો છે; તે (વિપય-પ્રેમીઓને અજ્ઞાનને લીધે મુખરૂપ ભાસે છે; બાકી ખરું જોતાં તો તે) ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા, તથા સ્પર્ધા અને રાગદ્વેષાદિ દોષોથી ભરેલા છે; તેથી દુઃખનાજ કારણરૂપ છે. અને તેથીજ હું કૌંતેય ! બુદ્ધિમાનો તેમાં રમણ કરતા નથી. ૨૨

માટે મોક્ષ એજ સર્વોત્તમ પુરુષાર્થ છે અને કામ તથા ક્રોધ મોક્ષના અત્યંત વેરી છે. માટે જે તેમનો વેગ સહન કરી શકે છે તેજ મોક્ષને પામે છે, જો વાત હવે કહે છે.

शक्रोर्तीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ૨૩

જે મનુષ્ય કામ અને ક્રોધના વેગને દેહાંત સુધી રોકી શકે છે; અથવા તો જેમ પ્રાણુરહિત શરીર સ્ત્રીપુત્રાદિના રોક અને દહનક્રિયા સહન કરે છે; તેમ જે જીવનકાળમાં પણ કામ ક્રોધના વેગને સહન કરે છે; તેજ યોગી અને તેજ સુખી છે. *૨૩

* મહર્ષિ વસિષ્ઠે પણ કહ્યું છે કે:-

માત્ર કામક્રોધને રોકવાથીજ મોક્ષ મળી શકતો નથી,
પણ વિશેષ સાધનની જરૂર છે એ વાત હવે કહે છે.

યોઽન્તઃસુખોઽન્તરારામસ્તથાન્તજ્યોતિરેવ યઃ
સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ૨૪

જે મનુષ્ય વિષયોમાં સુખ નહિ માનતાં પર-
માત્મામાંજ માને છે; જે સંસારમાં આરામ ન
માનતાં અંતરમાંજ માને છે; જે શૃંગારિક ગીતનૃ-
ત્યાદિકમાં દૃષ્ટિ ન રાખતાં અંતઃજ્યોતિમાં રાખે છે,
તેજ યોગી બ્રહ્મનિષ્ઠ થઈને બ્રહ્મનિર્વાણને પામે છે.

લભંતે બ્રહ્મનિર્વાણમૃણયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ।

છિન્નદ્વૈધા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥૨૫

વળી જેમનું પાપ ક્ષય પામ્યું છે; જેમના
રાગદ્વેષ ટળી ગયા છે; જેમની ઇંદ્રિયો સ્વાધીન છે
તથા જે સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં તત્પર રહે છે;
તે ઋષિઓ પણ બ્રહ્મનિર્વાણ-મોક્ષપદ-ને પામે છે.

પ્રાણે ગતે યથા દેહઃ સુખં દુઃખં ન વિંદતિ ।

તથાચેત્ પ્રાણયુક્તોઽપિ સ કૈવલ્યાશ્રયો ભવેત્ ॥

અર્થાત્ જેમ પ્રાણ ગયા પછી દેહ, સુખ કે દુઃખ
પામતો નથી; તેમ પ્રાણ હોય ત્યારે પણ જે સુખદુઃખને
ગણે નહિ તેજ મોક્ષપદને પામે છે.

કામક્રોધવિયુક્તાનાં ચર્તાનાં ચત્રેતસામ્ ।

અભિતો બ્રહ્મનિર્વાણં ચર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ૨૬

વળી એવા કામક્રોધથી રહિત, મનને પણ
રાખનારા અને પરમાત્મદર્શનને પામેલા ચત્રિ-
ઓ મંરણ પછીજ મોક્ષ પામે એમ નથી; પરંતુ
હવનકાળમાંજ મુક્તદશા પામે છે. ૨૬

એવા ચત્રિઓ જે આંતરિક યોગશાધનાવટે મોક્ષ પામે
છે તે યોગ હવે દુઃખમાં જે મ્લોકથી રહે છે.

સ્પર્શાન્કૃત્વા વહિર્વાહ્યાંશ્રક્ષુશ્રૈવાંતરે ભુવોઃ ।

પ્રાણાપાનો સમૌ કૃત્વા નાસામ્યંતરચારિણૌ ॥

ચતૈર્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।

વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ૨૮

બાહ્ય વસ્તુનો વિચાર કરવાથી પણ તે
વસ્તુ અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરે છે; માટે જે મુનિ
વિપયોનો વિચાર નહિ કરતાં મનમાંથી પણ તેને
બહાર રાખે છે; તથા અર્ધાં મીચેલાં નેત્રાની x દષ્ટિ
બ્રહ્મરોવચ્ચે સ્થાપીને અને નાસિકાદ્વારા આસતા

x નેત્ર પૂરાં મીચવાથી ઉંઘ આવે ને ખુટલાં રાખવાથી
મન બહાર જતું રહે તેથી આંતરિક યોગશાધ્યાસી નેત્રોને
અર્ધાં મીચેલાં રાખે છે.

પ્રાણુ તથા અપાનવાયુને સમાન કરીને જેણે
ઈન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિનો જય કરેલો છે; તથા
મોક્ષપરાયણ રહેવાથી જેનાં ઇચ્છા, ભય અને
ક્રોધ જતાં રહ્યાં છે; તેને સદા મુક્તજ સમજવો.

મોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાંતિમૃચ્છતિ ૨૧

મારા ભક્તોએ અર્પણ કરેલા યજ્ઞ અને
તપનો ભોગવનાર અથવા તો રક્ષણ કરનાર, સર્વ
લોકનો મહેશ્વર, સર્વ પ્રાણીઓનો નિરપેક્ષપણે
ઉપકાર કર્યા કરનાર, અને સર્વનો અંતર્યામી
એવો જે હું, તેને જે ક્રોધ યથાવત્ એવો જાણે
છે; તે પણ (આચરણમાં અત્યંત નિષ્કામ, પવિત્ર,
અને ઉન્નત થઈને) સુખશાંતિરૂપ મોક્ષને પામે છે.

હરિઃ ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામૃપનિપત્સુ

બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે

સંન્યાસયોગો નામ પંચમોઽધ્યાયઃ ॥૫॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાન્તે સંન્યાસયોગ નામના
પાંચમે અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૬ ઠો-અધ્યાત્મયોગ

પાંચમા અધ્યાયની છેવટે આંતરિક યોગ સંશ્લેષથી કહ્યો, તે હવે આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહે છે. પાંચમા અધ્યાયમાં “સર્વકર્માણિ મનસા” ઇત્યાદિ વચનોથી કર્મ-સંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેલું હોવાથી, તથા કર્મયોગ શ્રમકારક હોવાથી માણસને અધિકાર વિનાજ કર્મનો સંન્યાસ (ત્યાગ) કરવાની લાલચ થાય તેમ છે. વળી કર્મત્યાગના અધિકારી અત્યંત વિરલ છે; અને અર્જુનને કર્મયોગમાં અધિકાર છે; હવે બે સ્ત્રોકથી કર્મયોગને કર્મ-સંન્યાસ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એ વાત સમજાવે છે.

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ।

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરગ્નિર્ન ચાક્રિયઃ ॥

જે મનુષ્ય ક્ષણની ઇચ્છા રાખ્યા વિના શાસ્ત્ર-વિહિત કર્મો કરે છે, તેજ સંન્યાસી અને તેજ યોગી છે. અગ્નિની સહાયથી થઇ શકે એવાં યજ્ઞ, અતિથિ-સેવા, આદિ કર્મેણ તથા અગ્નિવિના થઇ શકે

સાધન ક્રમમાં કહેલું છે; અને કાલગોચરને પૂર્વે
 ચાનનિષ્ઠ પુરુષે વિનયે અંગત કરનારાં મન
 ક્રમોથી વિદાય પામવું. એ જાનના પરિપાકનું
 કારણ અમવા સાધન કહેલું છે. ૩

ક્રમોથી ઉપનયન કરવાથી એ જાનને પદોમેષ્ટે. એ જાન
 પુરુષ કેવો રહેય છે? એ જાન હવે શીકૃત્વ અનવ ન રહે છે
 યદા દિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુપજ્જતે ।

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી ગોગારુઢસ્તદોન્યતે ॥૪॥

આસક્તિના મુખરૂપ સર્વ બોગોને તથા ને
 બોગોના સાધનભૂત સકામ ક્રમોના મંકરણને
 છોડી દેનારો પુરુષ, જ્યારે ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિક
 વિષયોમાં તથા તેના સાધનભૂત ક્રમોમાં આસક્તિ
 રાખતો નથી; ત્યારેજ તે જ્ઞાનયોગનો અધિકારી
 થયેલો કહેવાય છે. ૪

માટે વિષયાસક્તિ તજવાથી મોક્ષ, અને વિષયાસક્તિ
 રાખવાથી ક્રમબંધન થાય છે, એ વાતનો વિચાર કરીને
 રાગદેષનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એ વાત હવે કહે છે.

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનં નાત્માનમવસાદયેત્ ।

આત્મૈવહ્યાત્મનો વંધુરાત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ ॥ ૫

વિવેકી મનવડે પોતાના આત્માનો સંસાર-
 માંથી ઉદ્ધાર કરવો અને તેને અધોગતિમાં નાખવો

નહિ. કારણ કે સંસાર ઉપર વિરાગ પામેલું
મનજ પોતાનો બંધુ-એટલે ઉપકાર કરનાર
છે; અને જો તે સંસારમાં આસક્ત હોય તો તેને
પોતાનો વૈશી એટલે અપકાર કરનાર જાણવું.

કેવા પુરુષનો આત્મા બંધુરૂપ છે તથા કેવા પુરુષનો
આત્મા શત્રુરૂપ છે તે વાત હવે વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जित
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत्

મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય આદિના સમુદાય
રૂપ પોતાના શરીરને જોણે પોતાને વશ કરેલું.
તેને માટે એ સમુદાય બંધુરૂપ છે; અને જો
સમુદાયનો જય નથી કર્યો તેનો એજ સમુદાય
શત્રુની પેઠે અપકાર કર્યા કરે છે. ૬

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाधि
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमान

જોણે મન ઇન્દ્રિયાદિકનો જય કરેલો
તેના રાગદ્વેષ નાશ પામ્યા છે; તથા જે ઠા
તડકામાં, મુખ અને દુઃખમાં તથા માન અને
માનાદિ દંડોમાં પણ શાંત રહે છે; તેને
ધિમાં પરમાત્મદર્શન થાય છે, અથવા પ

તેના હૃદયમાં વિશેષરૂપે સ્થિત રહે છે. ૭

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતુષાત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમલોષ્ટાગ્નિકાંચનઃ ૮

શાસ્ત્ર દિવા ઉપદેશથી મગેજ્ઞા પરોક્ષ જ્ઞાનવડે
તથા મનન અને નિદિધ્યાસનને પરિણામે પ્રાપ્ત
થયેલા અનુભવસિદ્ધ અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે જેનું મન
પૂર્ણ તૃપ્ત થયેલું છે; જે કૂટસ્થ એટલે છએ વિકાર-
થી રહિત છે; જેણે ઇન્દ્રિયોને છૂટી છે; જેને મન
માંટીનું ઢેકું, પથ્થર તથા સોનું ઇત્યાદિ સરખાં
છે; અર્થાત્ જેને સોનામાં 'આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય
છે' તથા ઢેકું અને પથ્થરમાં 'આ તળવા યોગ્ય
છે' એવી ભ્રુદ્ધિ નથી તે યોગી યોગારૂઢ કહેવાય છે.

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાંસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવંધુષુ ।

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમચુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥૧॥

સ્વભાવથીજ હિતની વાત કહેનારા સુહૃદો
ઉપર, સ્નેહને વશ થઈ ઉપકાર કરનારા મિત્રો
ઉપર, અહિતકારી શત્રુઓ ઉપર, બન્ને પક્ષોની
ઉપેક્ષા કરનાર ઉદાસી ઉપર, બન્ને પક્ષને હિત
બતાવનાર મધ્યસ્થ ઉપર, પોતાના તરફ દ્વેષ
રાખનાર ઉપર, સર્ગાંસંબંધીઓ ઉપર, સદાચારી

શાંતિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગच्छति १૫

સ્વાધીન મનવાળો યોગી એવી રીતે અંતઃકરણને સદા મારામાં બેડતો થકો મારા સ્વરૂપમાં રહેલી બ્રહ્મનિર્વાણની પરમ શાંતિને પામે છે. ૧૫

યોગાભ્યાસી માટે હવે આહારવિહારદિનો નિયમ કહે છે.

નાત્યશ્રતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાંતમનશ્રતઃ ।

ન ચાતિસ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુના ॥ ૧૬

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃસ્વહા ૧૭

પરંતુ હે અર્જુન! આ યોગ બહુ ખાનારથી, કેવળ નહિ ખાનારથી, તથા બહુ ઉંઘનાર કે બહુ જાગનારથી બની શકતો નથી; પણ યથાયોગ્ય આહારવિહારવાળાને, કર્મમાં યોગ્ય ચેષ્ટાવાળાને તથા યોગ્ય પ્રમાણમાંજ ઉંઘનાર જાગનારને આ યોગાભ્યાસ સર્વ દુઃખ હણનારો થાય છે. ૧૬, ૧૭

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિष्ठते ।

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્તઃ સ્થિત્યુચ્યતે તદા ૧૮

(એવી રીતે અભ્યાસ કરતાં કરતાં) યોગીનું ચિત્ત જ્યારે અત્યંત વશ થઈને (બીજું કશું નહિ ચિંતવતાં) પરમાત્મામાંજ રૂટે પ્રકારે સ્થિર થાય

છે; ત્યારેજ તેને લોકપરલોકના ભોગોથી પૂરેપૂરે
“નિઃસ્પૃહ” તથા “યોગયુક્ત” થયેલો-અર્થાત્
પરમાત્માનો યોગ (સાક્ષાત્કાર) પામેલો કહે છે. ૧૮
યથા દીપો નિવાતસ્યો નેજ્જતે સોપમા સ્મૃતા ।

યોગિનો યત્તચિત્તસ્ય યુંજતો યોગમાત્મનઃ ૧૯
ચિત્તને નિયમમાં રાખીને પરમાત્માના
સાક્ષાત્કાર માટે યોગાભ્યાસ કરનારા યોગીનાં
ચિત્તને “પવનવિનાનાં સ્થાનમાં રહેલા દીવાની
પેઠે તે નિશ્ચય રહે છે” એવી ઉપમા અપાઈ છે. ૧૯

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાદુર્યોગં તં ચિદ્ધિ પાંચયં । ઇત્યાદિક
વચનોમાં યોગ શબ્દથી કર્મજન કહેલું હતું અને હવે નાત્ય-
શ્વરસ્તુ યોગોઽસ્તિ એ શ્લોકમાં યોગ શબ્દવડે સમાધિ કહી,
તો એ બેમાં મુખ્ય યોગ કયો? એના ઉત્તરમાં ‘સમાધિ-
યોગ’જ મુખ્ય છે, એ વાત હવે સાગરવ્રજ શ્લોકથી કહે છે.

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પश्यन्नाત્મનિ તુણ્યતિ ૨૦

સુખમાત્યંતિકં યત્તદ્બુદ્ધિગ્રાહ્યમર્તોદ્રિયમ્ ।

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્રલતિ તત્ત્વતઃ ॥૨૧

યં લઘ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।

યસ્મિંસ્થિતો ન દુઃસ્વેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥

તં વિદ્યાદ્દુઃસ્વસંયોગવિયોગં યોગસંજિતમ્ ।
સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગો નિર્વિણ્ણચેતસા ॥

જે અવસ્થામાં યોગાભ્યાસવડે રોધેલા ચિત્ત-
વાળો યોગી સર્વ ચિંતનોથી ઉપરામ થઈ શાંતિ
પામે છે; જે અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે પર-
માત્માને દેખતો થકો પરમાત્મામાંજ સંતોષ પામે
છે; જે અવસ્થામાં ઇંદ્રિયોથી અગમ્ય તથા કેવળ
સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી ગ્રહણ થઈ શકે એવા અલૌકિક
આત્મસુખને તે અનુભવે છે; જે અવસ્થામાં
સ્થિર થયેલો યોગી પરમાત્મસ્વરૂપથી ચલાયમાન
થતો નથી; જે અવસ્થામાં આત્મસુખરૂપી લાભને
પામ્યા પછી તે બીજા કોઈ પણ લાભને તેનાથી
અધિક માનતો નથી; જે અવસ્થામાં રહેલો યોગી
ભારે દુઃખથી પણ ચલાયમાન થતો નથી; તથા
જે અવસ્થા સાથે દુઃખનો લેશમાત્ર પણ સંબંધ
થતો નથી; તેજ અવસ્થાને યોગયુક્ત થયાની
(અર્થાત્ સચ્ચિદાનંદવત પરમાત્માનો યોગ-
દર્શન-અથવા સાક્ષાત્કાર થયાની) અવસ્થા
બોલેલી. કર્મયોગવડે ચિત્તશુદ્ધિ થતાં તેનાવડે
મેળવી શકાય એવા કર્મયોગરૂપી મહાનવૃત્તિનો
મહાન રૂપ એ સમાધિયોગ પણ નિશ્ચયપૂર્વક

તથા કંટાળ્યાવિના અવશ્ય સાધવો જોઈએ. ૨૦-૨૩

સંકલ્પપ્રભવાન્કામાંસ્યત્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ।

નસેવંદ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમંતતઃ ॥૨૪॥

તેને શનેરુપરમેદુબુદ્ધ્યા ઘૃતિગૃહીતયા ।

આત્મસંસ્યં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિંતયેત્

સંકલ્પથી ઉપજનારી અને યોગાભ્યાસને

પ્રતિકૂળ એવી સઘળી કલ્પનાઓને, કામનાઓને

તથા ક્રિયાઓને ત્યજી દઈને, તેમજ વિષયો-

માં ચોતરફ પ્રસરતી ઈંદ્રિયોના સમૂહને મનવડે

દોપદષ્ટિથી સર્વ તરફથી રોકીને, તથા ધારણાવડે

વશ કરેલી બુદ્ધિવડે ચિત્તને ધીરે ધીરે બીજી સર્વ

વસ્તુઓ તથા વિચારોથી ઉપરામ કરીને તેને

સમ્યક્દાનંદધન પરમાત્માનાજ ચિંતનમાં એવું

આસક્ત ને સ્થિર કરી દેવું કે જેથી તેના સિવાય તે

બીજું કંઈ પણ ઇચ્છે કે ચિંતવે નહિ. ૨૪, ૨૫

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમસ્થિરમ્ ।

તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥૨૬॥

અને સ્વભાવથીજ ચંચળ એવા ચિત્તને

પરમાત્મામાં જોડ્યા છતાં જ્યારે જ્યારે તે રજે-

ગુણથી ચલિત થઈ બીજા ચિંતનમાં જાય; ત્યારે

ત્યારે તેને તે તે વિષયોમાંથી દોષદૃષ્ટિવડે પાપ
વાળીને પરમાત્મચિંતનમાં જ નેડવું. ૨૬

પ્રશાંતમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ।

ઉપૈતિ શાંતરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥૨૭॥

એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરીને જે યોગી શાંત-
ચિત્તવાળો, રજોગુણરહિત અને પાપરહિત થયો
હોય છે; તેજ પરબ્રહ્મ પરમાત્માના ધ્યાનમાં તટ્પર
થઈ શકી સમાધિના ઉત્તમ સુખને પામે છે. ૨૭

યુંજન્નેવ સદાઽઽત્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।
સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યંતં સુખમશ્રુતે ॥૨૮॥

એ પ્રકારે ચિત્તને સદા પરમાત્માના ધ્યાન-
માં નેડ્યા કરીને જે યોગી પાપરહિત થયો
હોય, તેજ અવિદ્યાનો નાશ કરનારા એવા પર-
બ્રહ્મ પરમાત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનને (સાક્ષાત્કો-
રને) પામી સમાધિનો અપાર આનંદ સહજે
અનુભવે છે અને જીવનમુક્ત થઈ રહે છે. ૨૮

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર મમદર્શનઃ ॥૨૯॥

વળી એવી રીતે ચિત્તને એકાગ્ર કરીને
“યોગયુક્ત” થયેલો—અર્થાત્ પરમાત્મસાક્ષાત્કોરને

પામેલો યોગી મર્વત્ર સમદષ્ટિવાનો મળે
 સર્વથી પર એવા પરમાત્માને પ્રસાદાને આપર
 સુધીનાં સર્વ જુનોમાં રહેલા જુએ છે તથા
 સર્વ જુનોને પરમાત્મામાં રહેલાં જુએ છે. ૨૬

આથી સિધ્ધિ કરી પ્રદર્શિત મરી ઉપાગના ૧૨૫થી
 પ્રાપ્ત થાય તે, એ વાત હવે સ્વીકૃત્ય અમરન કરે છે.

યો માં પર્યાતિ સર્વત્ર સર્વં ચ મયિ પરપતિ ।
 તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥

એ પ્રમાણે જે યોગી મને પરમાત્માને સર્વ
 પ્રાણીઓ અને પદાર્થોમાં રહેલો જુએ છે તથા સર્વ
 પ્રાણીપદાર્થને મારામાં રહેલા જુએ છે; તેનાથી હું
 પરોક્ષ (અદૃશ્ય) રહી શકતો નથી તેમ ને મારાથી
 પરોક્ષ રહી શકતો નથી. અર્થાત્ હું તેના ઉપર
 પ્રત્યક્ષ દર્શન આપવારૂપ અનુમદ અવશ્ય કરું છું.

આવે શ્રેષ્ઠ સિધ્ધાતને પામેલો યોગી નિવૃત્તિ અને પ્રવૃ-
 ત્તિના વિધિ-નિયમને આધીન નથી; એ વાત હવે કહે છે.

સર્વભૂતસ્થિતં યો માં ભજત્યેકત્વમાસ્થિતઃ ।
 સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ૩૧

જે યોગી સર્વ પ્રાણીપદાર્થમાં એક અખંડ
 આત્મારૂપે રહેલા એવા મને પરમાત્માનેજ સર્વ-
 ભાવથી ભજે છે; તે યોગી સર્વ ક્રમેનો ત્યાગ

કરે અથવા સર્વ કર્મેમાં પ્રવૃત્ત રહે તોપણ
મારામાંજ વર્તે છે. ભાવાર્થ કે તે બ્રહ્મ થતો નથી
પણ મોક્ષજ પામે છે. ૩૧

મને ભગનારા યોગીઓમાં પણ જે સર્વ ભૂતો ઉપર
દયા રાખે છે તે શ્રેષ્ઠ યોગી છે, એ વાત હવે કહે છે.

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પર્યતિ યોઽર્જુન ।
સુખં વા યદિ વા દુઃખં સયોગી પરમો મતઃ ॥

હૈ અર્જુન ! જે યોગી “પોતાને જેમ સુખ
પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે, તેમ બીજા સર્વને
પણ પોતાના જેવુંજ સુખ અને દુઃખ થતું હશે”
એમ જાણે છે; તથા સર્વ કોઈને સુખ થાય અને
દુઃખ ન થાય એવીજ ઇચ્છા અને વર્તણૂક રાખે
છે; એવા સર્વ કોઈને પોતાની સમાન જાણનારા
યોગીને હું બીજાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ માનું છું. ૩૨

ઉપર કહેલો યોગ અશક્ય માનીને હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે.

યોઽયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ।
एतस्याहं न पर्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिराम्

હૈ મધુસૂદન ! મનનો ત્રય અને ચંચળતા ન
થવા દેતાં કેવાજ પરમાત્મચિંતનમાં જોડવાથી
સંધાનો સમાધિયોગ આપે કહ્યા; પરંતુ મન ચંચળ

હોવાથી તે એવા આંતરિક યોગમાં સ્થિર થાય
તથા ટકી રહે એમ હું દેખતો નથી. ૩૩

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि वलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥३४

કેમકે હે કૃષ્ણ! મન સ્વભાવથીજ ચંચળ,
શરીર તથા ઇન્દ્રિયોને વિકાર પમાડનાર; વિચાર-
વડે પણ જીતી શકાય નહિ એવું બળવાન, તથા
(વિષયવાસનાઓમાં બંધાયેલું હોવાથી) વજ્ર
જેવું દૃઢ છે. મારે જેમ આકાશમાં ફુંકાતા વાયુને
ધડામાં રૂંધી શકાતો નથી તેમ એ મનનો પણ
નિગ્રહ થવો હું અત્યંત કઠિન માનું છું. ૩૪

અર્જુને કહેલા મનના ચંચળતા આદિ દોષો સ્વીકારીને
શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન હવે તેના જયનો ઉપાય કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥३५

હે મોટી ભુજવાળા અર્જુન! ચંચળતા
આદિ દોષોને લીધે મનને રોકવું અત્યંત કઠિન
તું કહે છે એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. પરંતુ
ધીમે ધીમે વિષયોની અનિત્યતા, જડરૂપતા તથા

દુઃખરૂપતા વિચારીને તેના પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય (અ-
રુચિ-દોષદૃષ્ટિ-અનિચ્છા) વધારીને વિષયોનું
ચિંતન દૂર કરવાથી તથા વારંવાર સચ્ચિદાનંદ-
ધન પરમાત્માના સ્વરૂપનો અને મહિમાનો વિચાર
અને ચિંતન કરવારૂપ અભ્યાસથી એ બળવાન
મનનો પણ નિગ્રહ થઈ શકે છે. ૩૫

ભાવાર્થ:-અભ્યાસવડે મનનો લય થતો
અટકવાથી તથા વૈરાગ્યવડે મનમાં વિક્ષેપ થતો
અટકવાથી વૃત્તિરહિત થયેલું મન પરમાત્મામાં
અવશ્ય તક્ષીન થાય છે. યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

મનસો વૃત્તિશૂન્યસ્ય બ્રહ્માકાર તયા સ્થિતિઃ ।

યાઽસંપ્રજ્ઞાતનામાસૌ સમાધિરભિધીયતે ॥

અર્થાત્ વૃત્તિવગરના મનની જે બ્રહ્માકાર
સ્થિતિ તે અસંપ્રજ્ઞાત નામક સમાધિ કહેવાય છે.

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્ત્તિ મે મતિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ॥

ઉપર કહેલા અભ્યાસ અને વૈરાગ્યવડે જે
ચિત્તને વશ કરતો નથી તેને આ સમાધિયોગ પ્રાપ્ત
થવો અશક્ય છે; અને જેણે અભ્યાસ તથા વૈરાગ્ય-
વડે મનને વશ કર્યું છે તથા જે વારંવાર એજ
ઉપાયવડે પ્રયત્ન કર્યા કરે છે; તેને માટે સમાધિ-

યોગ પ્રાપ્ત થવો શક્ય છે એમ હું માનું છું. ૩૬

અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યની જોડણીને લીધે જે મનુષ્ય એવી સમાધિ સાધી શકે નહિ, તેની કેવી ગતિ થાય? એ વાત હવે અહીંન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અહીંન પૂછે છે:-

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્છલિતમાનસઃ ।

અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિ કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ

હે કૃષ્ણ ! કેાઇ પુરુષ પ્રથમ શ્રદ્ધાસહિત યોગ-
માર્ગમાં પ્રવેશ્યો હોય પણ પાછળથી તે અભ્યા-
સ કરવામાં શિથિલ થાયઃ તથા તેનું ચિત્ત યોગા-
ભ્યાસથી ચ્છલિત થઇને વિષય તરફ વળ્યું હોય-
અર્થાત્ તેનો વૈરાગ્ય મંદ થઈ ગયો હોય; તો
એવા શિથિલપણને લીધે તેને સમાધિયોગનું ફળ
તો પ્રાપ્ત થાય નહિ, ત્યારે તેની શી ગતિ થાય ? ૩૭
કાચિન્નોભયવિભ્રષ્ટશિચ્છન્નાશ્રમિવ નશ્યતિ ।

અપ્રતિષ્ઠો મહાવાહો વિમૂઢો વ્રહ્મણઃ પાત્યે ૩૮

હે મોટી ભુબ્ધવાળા શ્રીકૃષ્ણ પ્રભો ! જેણે
નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કર્યા
હોય અને કામ્ય કર્મો તો કર્યાજ હોય નહિ; તેથી
તે સ્વર્ગ આદિ લૌકિક ફળ પણ પામી શકે નહિ;
તથા યોગ અધુરો રહેવાથી તેનું ફળ જે મોક્ષ

તે પણ પામે નહિ. આ પ્રમાણે તે બન્ને તરફથી
 ભ્રષ્ટ, આધારરહિત તથા પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિના ઉપાય-
 રૂપ સન્માર્ગમાં મૂઢ થયેલો હોવાથી-જેમ એક
 વાદળામાંથી છૂટું પડેલું નાનું વાદળું બીજા
 વાદળામાં નહિ મળતાં વચમાંજ નાશ પામે છે;
 તેમ-તેનો પણ વચમાં નાશ તો નથી થતો? ૩૮
 એતન્મે સંશયં કૃષ્ણ છેત્તુમર્હસ્યશેષતઃ ।

ત્વદન્યઃ સંશયસ્યાસ્ય છેત્તા ન હ્યુપપદ્યતે ૩૯
 હે કૃષ્ણ ! મારા એ મોટા સદેહને પૂરેપૂરો દૂર
 કરવાને આપ સર્વજ્ઞ સમર્થ છો. આપવિના
 એ સંશય છેદનાર બીજો કોઈ જણાતો નથી. ૩૯
 હવે સાકારણુ શ્લોકથી ભગવાન એનો ઉત્તર આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે ।
 ન હિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥

હે પૃથાના પુત્ર ! એવી રીતે જે કોઈ આ
 શ્લોકથી તથા કલ્યાણમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થાય છે; તે
 પતિત કે નરકગામી થતો નથી. કારણ કે હે તાત !
 કલ્યાણને માર્ગે કાંઈ પણ આહ્યો હોય એવો
 કાંઈ પણ મનુષ્ય માત્રી ગતિને પામતો નથી. ૪૦

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ४४

આ પ્રમાણે પૂર્વના અભ્યાસને લીધે તેથીયે પૂર્ણ કરવા તરફ અવશ્ય ખેંચાય છે; અને કદાચ તે માત્ર જિજ્ઞાસુ (યોગનું અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજવાની ઇચ્છાવાળો) હોય તોપણ (જ્ઞાન અને સાધના વધતાં) તે શબ્દબ્રહ્મને ઓળંગી જાય છે. (અર્થાત્ વેદોમાં કહેલાં સકામ કર્મોનાં ફળરૂપ જે લોકપરલોકનાં સુખો, તેની કામના ત્યજી દધને નિષ્કામ કર્મયોગદ્વારા લૌકિક ફળો કરતાં અત્યંત મહાન એવા મોક્ષફળને પામે છે.) ૪૪

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ४५

આ પ્રમાણે જ્યારે થોડા પ્રયત્નવાળો યોગી પણ પરમગતિને પામે છે; ત્યારે યોગમાર્ગમાં ઉત્તરોત્તર અધિક પ્રયત્ન કરી પાપરહિત થનારો યોગી તો અનેક જન્મોના અભ્યાસથી વૃદ્ધિ પામેલા યોગને પરિણામે યોગસિદ્ધ થઈને શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે એમાં તો કહેવું જ શું ? ૪૫

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि

મતોઽધિકઃ । કર્મિભ્યશ્રાધિકો યોગી તસ્મા-
દ્યોગી ભવાર્જુન ॥ ૪૬ ॥

ઉપર કહેલો સિદ્ધ યોગી, તપસ્વી કરતાં પણ
અધિક છે; જ્ઞાનીથી પણ અધિક છે; તથા કર્મયોગી-
થી પણ તેને અધિક માનેલો છે. મારે હું અર્જુન !
તું પણ ક્રમે ક્રમે એવો સિદ્ધ યોગી થા. ૪૬

યમનિયમપરાયણ રહેનારા અનેક પ્રકારના યોગીઓમાં
મારો એવો સિદ્ધ યોગી અધિક છે તે વાત હવે કહે છે.

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ભક્તેનાન્તરાત્મના ।
શ્રદ્ધાવાન્ભજતે યો માં સમેયુક્તતમો મતઃ ૪૭

કેમકે બીજા સર્વ કેટીના અને સર્વ પ્રકારનાં
યોગીઓ કરતાં જો યોગી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મારા-
માં શ્રદ્ધાવાન તથા અંતઃકરણને જોડનારો થઈને
સર્વભાવથી તથા એકનિષ્ઠાથી મારું ભજન કરે
છે; તેને જ મેં “ઉત્તમ યોગી” માન્યો છે. ૪૭

હરિઃ ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામૃતપ્રણિપત્તુઃ
મદ્ભવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે

અધ્યાત્મયોગો નામ પષ્ટોઽધ્યાયઃ ॥ ૬ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા વિષે અધ્યાત્મયોગ
નામનો ૬ દ્વિ અધ્યાય સંપૂર્ણ.

अध्याय ७ सो--ज्ञानयोग

छद्म अध्यायना छेवटमां लगवाने जीनत योगीजी कहे
 लक्ष्म योगीने उत्तम योगी कह्यो, ते उपस्थी अर्जुने पुण
 हे "हे लगवन् ! मादे तमारा देवा स्वर्गपनी जसि प्रसी
 तेना उत्तरमां श्रीकृष्ण पोताना स्वर्गपतुं निश्चय करे हे

श्रीभगवानुवाच । श्रीभगवान् हरे हे—

मय्यामक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
 असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥१॥

हे पार्थ ! माराभांग व्यासकृत मनवाणी तथा
 माराज व्याश्रयवाणी यद्यने योगमां जेदाय
 तुं जे प्रकारे समग्र विभूति, जग तथा अश्वत्थ
 सहित भने-परमात्माने समष्ट शरीरा, ते मां
 ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं ब्रह्मात्मगेतनः ।

पश्चात्ता नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ।

मां स्वर्गपतुं शक्यतां हरे हे मां
 जे विज्ञात सहित संपूर्ण जेने शक्यता हे ते त

પણી આ કલ્યાણકારી માર્ગમાં મનુષ્યને કંઈ પણ જાણવાનું જાણી રહેતું નથી-અર્થાત્ એ માનના પ્રતાપથી મનુષ્ય જાની, ઉત્તમ આચરણશાળી, યોગાભ્યાસી અને સિદ્ધયાત્રી થઈને કૃતાર્થ થાય છે.

પણ મારી કબિરિના પ્રતાપમા-મરણપનું અપ-શક્તિ જ્ઞાન દર્શન છે કે? પણ હવે કહેવું જમવાન રહે છે.

મનુષ્યાણાં મહસેષુ કશિચતતિ સિદ્ધયે ।

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશિન્માં વતિ તત્ત્વતઃ ૩

મનુષ્યસિવાયનાં જીલ્લં જે અસંખ્ય પ્રાણી-ઓ છે તેઓ તો એ કલ્યાણકારી જ્ઞાન માટે પ્રયત્ન અને ઇચ્છા પણ નથી કરી શકતાં; પરંતુ મનુષ્યો-માં પણ હલ્તરોમાં કોઈકજ પૂર્વના ઘણા પ્રયત્ને થોગે એ તત્ત્વજ્ઞાનને માટે પ્રયત્ન કરે છે; અને એવા પ્રયત્ન કરનારા પણ હલ્તરોમાંથી કોઈકજ એ અધ્યાત્મજ્ઞાનને જાણે છે; તથા એવા આત્મજ્ઞાન મેળવેલા હલ્તરો જ્ઞાનીઓમાં પણ કોઈકજ મારી કૃપા મેળવી શકી મને-પરમાત્માને યથાર્થરૂપે જાણે છે અને પામે છે. ભાવાર્થ કે, મારા પરમાત્મસ્વરૂપનું એવું અત્યંત મહત્ત્વનું જ્ઞાન હવે તને કહીશ. ૩

એવી રીતે શ્રોતા અર્જુનને પોતાની સન્મુખ કરીને, હવે માયાદ્વારા સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા લયનો કરનાર હું ઈશ્વર છું,

એવી જે અગાઉ પ્રતિજ્ઞા કરી છે; તે ઈશ્વરપણાનું નિરૂપણ કરવા પહેલાં એ શ્લોકથી પરા અને અપરા પ્રકૃતિ કહે છે.

ભૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।

અહંકાર ઇતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥૪॥

ભૂમિ એટલે ગંધ, જલ એટલે રસ, અગ્નિ એટલે રૂપ, વાયુ એટલે સ્પર્શ, આકાશ એટલે શબ્દ, મન એટલે તેના કારણરૂપ અહંકાર, બુદ્ધિ એટલે તેનું કારણ મહત્ત્વ અને અહંકાર એટલે તેનું કારણ અવિદ્યા, એવી રીતે મારી પ્રકૃતિ આઠ પ્રકારે ભેદ પામેલી છે. ૪

આ શ્લોકનો બીજો એવો પણ અર્થ થાય છે સૂક્ષ્મ પાંચ ભૂતોમહિત પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ એ પાંચ મહાભૂતો; એના કાર્ય-રૂપ ઇન્દ્રિયો તથા અહંકાર, બુદ્ધિ એટલે મહત્ત્વ, મન એટલે દૃઢપી શકાય એવું પ્રધાન (ત્રણ ગુણની સમાન અવસ્થા), એવી રીતે મારી પ્રકૃતિ નામની શક્તિ આઠ ભેદવાળી છે.

ભાવાર્થ:-અથા મળીને પ્રકૃતિના ચોવીસ ભેદ થાય છે, છતાં આઠ વિભાગમાં પણ એ સઘળી પ્રકૃતિનો સમાવેશ થઈ શકે છે. તેથી અહીં તેના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે અને ચોવીસ

પ્રકારના ભેદ આગળ ક્ષેત્રાધ્યાયમાં કહેશે.

અપરા પ્રકૃતિનો ઉપસંહાર કરીને હવે પરા પ્રકૃતિ કહે છે.

અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ ।

જીવભૂતાં મહાવાહો યયેદં ધાર્યતે જગત્ ॥૫

એ આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ અપરા-એટલે કે પરા પ્રકૃતિ કરતાં કનિષ્ઠ-કહેવાય છે. કારણ કે તે જડ તથા પરાપયોગી છે. વળી આ પ્રકૃતિ ઉપરાંત બીજી જીવ નામની પ્રકૃતિ છે, એને તારે સર્વશ્રેષ્ઠ જાણવી. કેમકે એ પ્રકૃતિ ક્ષેત્રને જાણવાને શક્તિ-માન હોઈને આ જગતને ધારણ કરવાવાળી છે. ૫

આ બન્નેનું પ્રકૃતિપણુ દેખાડવા સાથે તેના દ્વારા પોતે જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ છે એ વાત હવે કહે છે.

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहंकृत्स्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

સર્વ સ્થાવરજંગમ ભૂતાનું કારણ ઉપર કહેલી બંને પ્રકૃતિ છે એમ તું જાણ. એમાં જડ પ્રકૃતિવડે દેહ બંધાય છે; તથા મારા અંશરૂપ જીવ નામની ચેતનપ્રકૃતિ એના ભોક્તારૂપે શરીરમાં પ્રવેશીને તેમને પોતાનાં કર્મોવડે ધારણ કરી રાખે છે. એ બંને પ્રકૃતિ મારાથીજ ઉપજેલી

The first of these is the fact that the
 British government has been unable to
 secure the necessary funds to carry out
 its policy of non-interference in
 the affairs of the colonies. This has
 led to a series of financial crises
 which have forced the government to
 resort to measures of extreme severity
 in order to maintain the stability of
 the empire. The second of these is
 the fact that the British government
 has been unable to secure the necessary
 funds to carry out its policy of non-
 interference in the affairs of the
 colonies. This has led to a series of
 financial crises which have forced the
 government to resort to measures of
 extreme severity in order to maintain
 the stability of the empire. The third
 of these is the fact that the British
 government has been unable to secure
 the necessary funds to carry out its
 policy of non-interference in the
 affairs of the colonies. This has led
 to a series of financial crises which
 have forced the government to resort
 to measures of extreme severity in
 order to maintain the stability of the
 empire. The fourth of these is the
 fact that the British government has
 been unable to secure the necessary
 funds to carry out its policy of non-
 interference in the affairs of the
 colonies. This has led to a series of
 financial crises which have forced the
 government to resort to measures of
 extreme severity in order to maintain
 the stability of the empire. The fifth
 of these is the fact that the British
 government has been unable to secure
 the necessary funds to carry out its
 policy of non-interference in the
 affairs of the colonies. This has led
 to a series of financial crises which
 have forced the government to resort
 to measures of extreme severity in
 order to maintain the stability of the
 empire.

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥९॥

પૃથ્વીમાં પવિત્ર યુગંધ હું છું (અર્થાત્ ગમ-
તન્માત્રારૂપ અને પૃથ્વીના આશ્રયરૂપ હું છું);
અગ્નિમાં જે સાદજિકૃતેજ છે તે હું છું; સર્વ પ્રા-
ણીમાં જે જીવન (એટલે કે પ્રાણરક્તક આયુષ્ય) તે
હું છું; તથા વાનપ્રસ્થ આદિ તપસ્વીઓમાં સુખ-
દુઃખ આદિને સહન કરવારૂપ જે તપ તે હું છું. ૯

वीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् १०

સર્વે સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓનાં ઉત્તરોત્તર
સંધર્ષાં સન્નતીય કાર્યો ઉત્પન્ન કરવામાં સંમર્થ
તથા નાશરહિત એવું જે બીજું તે હું છું તથા બુદ્ધિ-
માનોમાં બુદ્ધિ અને તેજસ્વીઓમાં તેજ હું છું.

बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥११॥

કામ એટલે અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા, રાગ
એટલે વસ્તુ પ્રાપ્ત છતાં તે અધિકાધિક મેળવવાની
ઇચ્છા કે જેને એપણા પણ કહે છે તે, તથા એ
કામ અને રાગ વગરનું જે બળવાનોનું સ્વધર્મ
પાળવાનું સાત્ત્વિક સામર્થ્ય તે પણ હું છું તથા

હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! સ્વધર્મમાં વિરોધી
 નહિ અને માત્ર સ્વપત્નીમાં સંતતિ ઉત્પન્ન કર-
 વામાં ઉપયોગી એવો જે પ્રાણીઓમાં રહેલો
 કામદેવ તે પણ હું છું. ૧૧

યે ચૈવ સાત્ત્વિકા ભાવા રાજસાસ્તામસાશ્રયે ।
 મત્ત એવેતિ તાન્વિદ્ધિ ન ત્વહં તેષુ તે મયિ ॥૧૨

વળી પ્રાણીઓમાં પોતંપોતાનાં ક્રમેની લીધે
 ઉપજતા રામ દમ આદિ સાત્ત્વિક ભાવો, દ્રેષ ગર્વ
 આદિ રાજસ ભાવો, તથા શોક મોહ આદિ
 તામસ ભાવો, એ સર્વ મારી પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોનાં
 કાર્ય હોવાથી તે પણ મારાથીજ ઉત્પન્ન થાય છે
 એમ તું જાણ. અને એમ છતાં હું કંઈ જીવની પેઠે
 એ સઘળા ભાવોને આધીન નથી; પણ એ સર્વ
 ભાવો મારે આધીન હોઈ મારામાંજ રહેલા છે. ૧૨

આપ એવા પરમેશ્વર છતાં લોકો આપને કેમ જાણતા
 નથી ? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

ત્રિભિર્ગુણમયૈર્ભાવૈરેભિઃ સર્વમિદં જગત્ ।
 મોહિતં નાભિજાનાતિ મામેભ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥

સત્ત્વ, રજ્જ તથા તમના કાર્યરૂપ ઉપર
 કહેલા કામ, ક્રોધ, લોભ આદિ સ્વભાવોવડે આ

સંયત્નું જગત મોહ પામેલું છે; તેથીજ તે કામ-
ક્રોધાદિથી રહિત, તેમનો નિયંત્રા, તથા વિકાર-
વિનાનો એવો જે હું તેને જાણી શકતું નથી. ૧૩
ત્યારે કોણ તમને જાણે છે? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ ૧૪ ॥

સત્ત્વ આદિ ગુણોના વિકારરૂપ જે મારી
અદ્ભુત માયા તેને તરવી અશક્ય છે, એ વાત
સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે; તોપણ જેઓ બીજા કશાને
નહિ ભજતાં માત્ર મને પરમાત્માનેજ ભજે છે,
તેઓ તો એ માયાને અવશ્ય તરી શકે છે. ૧૪
એમ છે તો પછી સૌ કોઈ આપનેજ કેમ ભજતા નથી?
એનો હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ ૧૫ ॥

પાપી કામો કરનારા અને વિવેકરહિત મૂઢ
મનુષ્યો, કે જેમનું-શાસ્ત્ર તથા આચાર્યાદિદ્વારા
મેળવેલું કર્તવ્ય પ્રાપ્તવ્યાદિકને ભગતું-જ્ઞાન
માયાવડે ઢંકાઈ અથવા ટળી ગયું છે તેઓ, તથા
આગળ કહેવાશે એવા દંભગર્વાદિ આસુરી સ્વ-

ભાવને પામેલા નીચ મનુષ્યો મને ભજતા નથી. ૧૫

પુણ્યવાનો મને ભજે છે, પરંતુ તેમનાં પુણ્યોમાં પણ ન્યૂનાધિકતા હોવાથી તેમના ચાર પ્રકાર હોય છે તે હવે કહે છે.

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ ૧૬

હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! પૂર્વે જેમણે પુણ્યકર્મ કર્યું હોય તેઓજ મને ભજે છે. પરંતુ તેઓ પણ પુણ્યની ન્યૂનાધિકતાને લીધે ચાર પ્રકારના હોય છે ૧ રોગી, ૨ જિજ્ઞાસુ (તત્ત્વજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળો), ૩ અર્થાર્થી (ભોગના સાધનભૂત બાહ્ય પદાર્થોની ઇચ્છાવાળો) તથા ૪ જ્ઞાની. ૧૬

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥

ઉપલા ચાર પ્રકારના પુણ્યવાન ભક્તોમાં જ્ઞાની તો સદા એક ભારેવિષેજ ભક્તિ તથા નિષ્ઠાવાળો હોય છે; તેથી બીજા ભક્તો કરતાં તે જ્ઞાની શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે જ્ઞાનીનાં આચરણ જ્ઞાનને અનુસરતાં થવાથી અહંતામમતા દૂર થાય છે તથા બીજાઓની પેઠે તેને ચિત્તવિક્ષેપ થતો નથી; તેથી તે જેવો ભારાવિષે એકનિષ્ઠાવાળો તથા સર્વભાવથી

‘મારી ભક્તિ કરનારો થઈ શકે છે તેવો બીજો થઈ શકતો નથી. આથી જ્ઞાનીને હું અત્યંત વહાલો છું અને જ્ઞાની મને અત્યંત વહાલો છે. ૧૭

ત્યારે શું જ્ઞાનીસિવાયના બીજા ત્રણ પ્રકારના આપના ભક્તો જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાંજ અથડાયા કહે છે? એવી શંકા થતાં તેમને પણ સંસારપ્રાપ્તિ નથી થતી. એમ હવે ભગવાન કહે છે.

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्

ઉદાર હોવાથી એ સર્વ ભક્તો મોક્ષ પામનારા છે; તોપણ જ્ઞાનીતો મારો આત્માજ છે, એવો મારો નિશ્ચય છે. કારણ કે તે મારેવિષેજ ચિંતને એકાગ્ર કરીને તથા મનેજ સર્વોત્તમ પ્રાપ્તવ્ય માનીને મારોજ આશ્રય કરીને રહે છે. ભાવાર્થ કે, તે મારાસિવાય બીજું કશું મેળવવા ઇચ્છતો નથી. ૧૮

પરંતુ મારો એવો ભક્ત હુલ્લભ છે, એ વાત હવે કહે છે.

वहनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९

હમે હમે પુણ્યવૃદ્ધિ થતાં બહુ જન્મોને અંતે મનુષ્ય એવો સદાચારી તત્ત્વજ્ઞાની થઈને “આ સર્વશું ચરાચર વિશ્વ વાસુદેવરૂપજ છે” એવી

તત્ત્વદષ્ટિથી-વિશાળ દષ્ટિથી-સર્વાત્મદષ્ટિથી-મને
ભજે છે. પરંતુ એવો વિશાળ દષ્ટિવાળો અને
પરમાત્મદર્શી મહાત્મા અતિ દુર્લભ છે. ૧૯

લૌકિક પદાર્થ મેળવવામાટે સકામ લાવે પણ જેઓ
મને પરમેશ્વરને જ ભજે છે, તેઓ તે તે વસ્તુ પણ પામે છે,
પરંતુ પછી તેની અસારતા અનુભવાતાં તેઓ મને જ પામવા
ધૃત્તીને સંસારમુક્ત થાય છે; અને જે અત્યંત રજ્જેગુણી તથા
તમોગુણી સકામ પુરુષો પોતાની ધૃત્તી પૂરી થવા માટે ક્રુદ્ધ
દેવતાઓને ઉપાસે છે તેઓ તો આ જન્મ-મરણરૂપ સંસાર-
માં જન્મ્યાજ કરે છે. એ વાત હવે ચાર શ્લોકથી કહે છે.

કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યન્તેઽન્યદેવતાઃ ।

તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયાં

પુત્રપ્રાપ્તિ, લોકકીર્તિ, શત્રુનો જય ઇત્યાદિ
કામનાઓથી જેમના તત્ત્વજ્ઞાનનો નાશ થયો છે;
એવાઓ જ અન્ય ભૂત, પ્રેત, યક્ષ અને દેવ
દિકની આરાધના માટે ઉપવાસ આદિ નિયમો
સ્વીકારી, પોતાની કંમે કંમે વધ્યે જતી વાસનાઓ
વશ થઈને તે તે દેવાને ભજે છે. ૨૦

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયાર્ચિતુમિચ્છતી

તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામૈવ વિદધામ્યહમ

એવા જે જે ભક્ત જે જે દેવાદિકને

પૂર્વક પૂજવા ઇચ્છે છે, તે તે ભક્તોને તેમના
તેમના ઉપર પણ હું અચળ શ્રદ્ધા આપું છું. ૨૧
સ તથા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીહતે ।

લંભતે ચ તતઃ કામાન્મયૈવ વિહિતાન્હિ તાન્
આથી તે તે ભક્તો દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા થઈને તે તે
દેવોની આરાધના કરે છે અને તેમની પાસેથી
ઇષ્ટવસ્તુ પણ મેળવે છે; પરંતુ એમાં પણ તેમના તે
તે મનોરથો તે તે દેવોના અંતર્યામી એવા મેંજ
પૂર્ણ કર્યા છે એમ જાણવું. કારણ કે તે તે દેવાદિક
પણ મારેજ આધીન છે તથા મારેજ સ્વરૂપ છે. ૨૨
જો કે સર્વ દેવતાઓ મારીજ વિભૂતિ હોવાથી તેમનું
આરાધન જો મારેજ આરાધન છે તથા તેનું ફળ આપનાર
પણ હુંજ છું; તો પણ તે બીજા દેવોના ઉપાસકના તથા સાક્ષાત્
મારી ભક્તિ કરનારાના ફળમાં ફેર હોય છે તે હવે કહે છે.

અંતવત્તુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પમેધસામ્ ।

દેવાન્દેવયજો યાંતિ મદ્ભક્તા યાંતિ મામપિ ॥

તે તે દેવોના અલ્પ બુદ્ધિવાળા ઉપાસકોને
તે તે દેવોદ્વારા ફળ આપનાર તો હુંજ છું; પરંતુ
તેમનીજ ઇચ્છા લૌકિક પદાર્થોની હોવાથી તેમને
તેનું નાશવાન (અનિત્ય, જડ અને દુઃખરૂપ)જ
ફળ મળે છે. વળી અન્ય દેવોને ભજનારા દેહાંતે

પણ તે તે દેવોને પામે છે; અને મારા ભક્તો તો મને સન્નિવેદન દધન પરમાત્માને પામે છે. ૨૩

જ્યારે ઇતર દેવના તથા આપના આરાધનમાં પરિશ્રમ સરખો છે અને કૃણ આપના આરાધનમાં મોટું છે; ત્યારે સર્વ લોકો બીજા દેવોને જવા દઈ આપનું જ આરાધન કેમ નથી કરતા? એનો હવે શ્રીકૃષ્ણભગવાન ઉત્તર આપે છે.

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ ૨૪ ॥

હું સર્વ સંસારથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ અને જૂદો છું; છતાં અબુદ્ધ મનુષ્યો મારા એ અવિનાશી તથા સર્વોત્તમ સ્વરૂપને જાણતા નથી તેથી મને અવ્યક્તને મનુષ્ય તથા દેવાદિકરૂપે વ્યક્ત થયેલો માની લે છે. ૨૪

તેઓ મને શાથી નથી જાણતા તે કારણ હવે સાંભળ.

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम्

હું મારા ભક્તને જ પ્રત્યક્ષ થાઉં છું, સર્વને પ્રત્યક્ષ થતો નથી. કારણ કે હું મારી અચિંત્ય અને પ્રજાવિલાસરૂપી યોગમાયાથી ઢંકાયેલો છું, તેથી અજ્ઞાની મૂઢ લોકો મને અજન્મ તથા અવિનાશી એવા પરમાત્માને યથાવત્ જાણી શકતા નથી. ૨૫

વેદાહં સમર્તાતાનિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન ।
ભવિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ માં તુ વેદ ન કશ્ચન ૨૬

હે અર્જુન ! ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન-
કાળનાં સર્વ સ્થાવરજંગમ ભૂતોને હું યથાવત્
જાણું છું. કારણ કે માયા મારે આશ્રયે રહેલી
હોવાથી મને મોહ પમાડી શક્તી નથી; અને
અજ્ઞાની લોકો મારી માયામાં મોહિત થયેલા હોય
છે તેથી તેઓ મને યથાવત્ જાણી શક્તાં નથી. ૨૬

માયાના આવરણને લીધે છતાં પરમાત્માને જાણી
નથી એ વાત કદાચ પછી હવે તેમના હૃદય અજ્ઞાનનું કારણ કહે છે.

જ્ઞાદ્વેપસમુત્પન્ન દ્વંદ્વમોહેન ભારત ।

સર્વભૂતાનિ સંમોહં સર્ગે યાંતિ પરંતપ ॥૨૭॥

હે ભરતવંશમાં થયેલા પરંતપ અર્જુન !

સારીર ઉત્પન્ન થયા પછી મનુષ્યને અનુકૂળ પદા-
ર્થોની ઇચ્છા અને પ્રતિકૂળ પદાર્થમાં દ્વેષ થાય છે;
પછી તેની તે ઇચ્છા અને દ્વેષ, ટાઢ તડકો તથા
મુખદુઃખાદિક દ્વંદ્વોપ્રત્યે વધતાં ચાલીને એમાંથી
આત્મા અનાત્માના વિવેકજ્ઞાનને નાશ કરવા-
વાળો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે; અને એ મોહને લીધેજ
માણીઓ 'હું સુખી છું, હું દુઃખી છું' એવા

મિથ્યાભિમાનને આધીન થઈ જાય છે. આવી
કરીને તેઓ મને યથાવત જાણી પણ શકતા નથી
અને તેથી મને ભણ પણ શકતા નથી. ૨૭

ત્યારે કેટલાંએક તમને ભજતાં જણાય છે તે શાથી
તેના હવે ઉત્તર આપે છે.

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः २८

જે પુણ્યકર્મવાળા (પવિત્ર આચરણવાળા)
જ્ઞાનીજનોના પાપનો અંત આવ્યો હોય; તેઓજ
એ સુખદુઃખાદિ જોડકાંના મોહથી છૂટીને તથા
દૃઢ વ્રતવાળા થઈને મને ભજે છે. ૨૮

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥

એ પ્રમાણે જરામરણથી છૂટવા માટે જેઓ
મારો આશ્રય લઈને પ્રયત્ન કરે છે તેઓજ તે
પરબ્રહ્મ પરમાત્માને, દેહાદિથી અત્યંત પર
અને શ્રેષ્ઠ સમજાવનારા અધ્યાત્મજ્ઞાનને તથા
એ જ્ઞાનને મેળવવા માટે યોગ્ય બનવાના
સાધનરૂપ જે કર્મયોગ તથા આંતરિક સાધન
તેના રહસ્યને યથાવત જાણી શકે છે. ૨૯

સાધિભૂતાધિદેવં માં સાધિયજ્ઞં ચ ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥

અને તેઓ અધિભૂત, અધિદેવ તથા અધિ-
યજ્ઞસહિત મારા સ્વરૂપને જાણી શકે છે; તેઓ
(જીવનકાળમાં પણ મારાવિષે ચિત્ત જોડ્યા કરતા
હોવાથી) પ્રયાણકાળે-દેહાંતસમયે-પણ દુઃખથી
બચાકુલ નહિ થતાં મારામાંજ ચિત્ત જોડી મને
પરમાત્માનેજ ભજે છે અને પામે છે. માટે મારા
ભક્તો યોગબ્રહ્મ થાય એવી શંકા લાવવી નહિ. ૩૦

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु

ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे

ज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥૭॥

ધતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાવિષે જ્ઞાનયોગ

નામનો સાતમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮ મો—અક્ષરબ્રહ્મયોગ

સાતમા અધ્યાયને અંતે લગવાને બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, આદિ પદાર્થો કહ્યા, તેમનું સ્વરૂપ હવે અર્જુન એ શ્લોકથી પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

કિં તદ્બ્રહ્મ કિમધ્યાત્મં કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ।
અધિભૂતં ચ કિં પ્રોક્તમધિદૈવં કિમુચ્યતે ॥૧॥

હે પુરુષોત્તમ ! આપે કહેલું બ્રહ્મ તે શું ?
અધ્યાત્મ એટલે શું ? કર્મ એટલે શું ? અધિભૂત
કેને કહે છે ? અને અધિદૈવ કોણ કહેવાય છે ?

અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽન્ન દેહેઽસ્મિન્મધુસૂદન ।
પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ૨

વળી હે મધુસૂદન ! આ શરીરમાં જે યજ્ઞ થાય
છે તેનો અધિયજ્ઞ એટલે અધિષ્ઠાતા અથવા પ્રેરક
અને પ્રજાદાતા કોણ ? તથા તે અધિષ્ઠાતા આ
શરીરમાં કેવી રીતે રહે છે ? વળી અંતકાળે ચિત્તને

નિયમમાં રાખનારા આપને કેવા ઉપાયથી જાણે ?

ભગવાન હુવે એ પ્રશ્નોના હમ પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥३॥

આ જગતનું જે સર્વોત્તમ તથા અવિનાશી કારણ તે બ્રહ્મ કહેવાય છે. # સ્વભાવ એટલે પ્રત્યેક પ્રાણીનું પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ જે બ્રહ્મ, તે શરીર-રૂપી ઉપાધિવડે છવ થઈને શરીરના ભોક્તારૂપે રહે છે, તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે. જરાયુજ આદિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીની ઉત્પત્તિ તથા “આદિત્યાજ્ઞાયતે ષ્ટિર્ષ્ટેરન્નં તત્તઃ પ્રજાઃ અર્થાત્ સૂર્યથી વૃદ્ધિ, વૃદ્ધિથી અન્ન અને અન્નથી પ્રજાની ઉત્પત્તિ” એવા ક્રમ-

* એવ પણ અક્ષર (નાશરહિત) છે તો તે પણ પરબ્રહ્મ કેમ નહિ ? તેનો ઉત્તર કે, બ્રહ્મની પેઠે એવ કાંઈ જગત-નું મૂળ કારણ નથી. શ્રુતિ કહે છે કે “एतद्वैतदक्षरं गार्गि प्राक्षणः अभिवदन्ति अर्थात् હે ગાર્ગિ ! બ્રહ્મવેત્તાઓ જેને અક્ષરબ્રહ્મ કહે છે તેનેજ કારણરૂપ બાણુવા.” માટે એવનું સ્વરૂપ જોતાં તે બ્રહ્મરૂપ નથી. જોકે પોતાના મૂળ સ્વરૂપે તો બધુંજ બ્રહ્મ છે; પણ અહીં તે માત્ર કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી; પણ એ બંને વચ્ચે ફેર શું છે તે કહેવાનો ઉદ્દેશ છે.

થી સૃષ્ટિની ઉત્તરોત્તર ઉત્પત્તિ અને અભિવૃદ્ધિ કરવાના વ્યાપારરૂપ જે યજ્ઞ, તેનું નામ કર્મ છે. ૩

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥४॥

દેહાદિ નાશવાન પદાર્થો આધભૂત કહેવાય છે. સૂર્યમંડળના અભિમાની, મારા અંશભૂત અને સઘળા દેવોના અધિપતિ જે વિરાટપુરુષ, તે અધિદેવ કહેવાય છે; અને હું દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન શરીરમાં અંતર્યામીરૂપે રહેલો જે હું તે અધિયજ્ઞ-એટલે કે યજ્ઞનો અધિષ્ઠાતા દેવ, યજ્ઞાદિક કર્મોનો પ્રવર્તક તથા ફળને આપનારો છું. ૪

ભાવાર્થ:—“શરીરમાં આધયજ્ઞ કેણુ ને કેવી રીતે રહે છે?” એ પ્રશ્નના ઉત્તર સાથે એવો ભાવ પણ આવી ગયો કે સર્વવ્યાપી હોવાથી બ્રહ્મ પણ શરીરોમાં રહેલો છે; પરંતુ અંતર્યામી, અસંગતા આદિ ગુણોને લીધે તે જીવ કરતાં બ્રહ્મ વિશ્વ ક્ષણુ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:—

द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्क्षनश्चन्नन्यो अभिचाकशीति ॥

અર્થાત્ સાથે જોડાયેલા બે પક્ષી મિત્રો દેહરૂપી વૃક્ષપર રહે છે. તે બેમાં એક સ્વાદુ વિપચનું

તે દુરે છે અને બીજે વિષયનું બોજન
કરતાં માત્ર સાક્ષીપણાથી જુએ છે.

પ્રયાણકાળવિષે અંતુને પૂછે છે તે વિષે દેવે કહે છે.

કાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુત્તવા કલેવરમ્ ।

પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ

અંતકાળે જે મનુષ્ય, ઉપર કહેલાં લક્ષણવાળા

તથાભાઈપે ભાઈ-પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરતો થકો

છેાડી જાય છે; તે અર્ચિરાદિ ઉત્તમ ભાગે

જે ભોરા રૂપને પામે છે એમાં સંદેહ નથી. પ

યં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યંતે કલેવરમ્ ।

તમેવૈતિ કૌંતેય સદા તદ્ભાવભાવિતઃ ॥૬॥

પરંતુ હે કૌંતેય ! પ્રયાણકાળે સર્વ મનુષ્યો

ભાઈ સ્મરણ કરતા હોય, ને મને પામતા હોય, એમ

સમજવાનું નથી. કેમકે જે મનુષ્ય જે પદાર્થને

સંભારતો થકો શરીર તણ જાય છે તે મનુષ્ય તેજ

પદાર્થને પામે છે. પણ તે જીવનકાળમાં સદા

જે પદાર્થનું ચિંતન કરતો હોય છે તેજ પદાર્થ-

ની વાસના અંતકાળે તેના અંતરમાં રહે છે. ૬

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુદ્ધચ ચ ।

મદ્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્માર્મેવૈષ્યસ્યસંશયમ્ ॥૭॥

અંતકાળે મનુષ્ય પરવશ થતો હોવાથી તે
 મારા સ્મરણમાટે કરો નવો ઉદ્યમ કરી શકતો
 નથી; પણ ઉપર કહ્યું તેમ માત્ર પૂર્વાના અભ્યાસ
 અને વાસનાને લીધે સ્વભાવથીજ તે પદાર્થનું
 તેને સ્મરણ થાય છે. માટે હે અર્જુન! તું સં
 સમયે મારું પરમાત્માનું સ્મરણ કર. વળી
 ચિત્તશુદ્ધિવિના મારું સ્મરણ બનતું નથી; તે
 ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે તારાં યુદ્ધાદિક સ્વધર્માચરણ
 નિષ્કામભાવે કર. કારણ કે એવી રીતે ચિત્તશુ
 ભેળવીને મનબુદ્ધિને સદા મારા વિષે જોડ્યા કરવા
 થી તું મનેજ પામીશ, એમાં સંદેહ નથી. ૭

અભ્યાસ એ નિત્યના સ્મરણનું અંતરંગ સાધન છે
 વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના
 પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્થાનુચિંતયન્ ।

કારણ કે હે પાર્થ! એવી રીતે અભ્યાસ
 ઉપાયથી એકાગ્ર થયેલા અને બીજા કશામાં
 જનારા ચિત્તવડે મનુષ્ય પરમ દિવ્ય પુરુ
 સ્મરણ કરતો થકો તેનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૮

કવિં પુરાણમનુશાસિતારમણોરણી

મનુસ્મરેદ્યઃ । સર્વસ્ય ઘાતારમચિત્યરૂપમા-
ત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ॥૧૧॥

પ્રયાણકાલે મનસાઽચ્ચલેન ભક્ત્યા યુક્તો
ગિવલેન ચૈવ । મુર્વોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્
તિ પરં પુરુષમુપેતિ દિવ્યમ્ ॥૧૦॥

સર્વ વિધાના સર્વ જ નિર્માતા, અનાદિ-
સેદ્ધ, સર્વના નિયંતા, સૂક્ષ્મ, અણુપરમાણુથી
બને આકાશથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ, સર્વનું
ધારણુપોષણ કરનારા, સર્વ પ્રકારે આપાર મહિમા-
વાન હોવાથી વિચારમાં ન આવી શકે એવા,
સૂર્યની પેઠે પોતાને તથા સર્વને પ્રકાશનારા અને
માયાથી પર, એવા પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું જે મનુષ્ય
સંઘાય ભાવભક્તિપૂર્વક સ્મરણ કરતો રહે છે; તેજ
તેના એ યોગાભ્યાસના બળને લીધે પ્રયાણકાળે
સુષુપ્તના નાડીવાટે પ્રાણને જે બ્રમર વચ્ચે રૂડી
રીતે સ્થાપન કરીને નિશ્ચળ મનવડે તેનું સ્મરણ
કરી શકે છે; અને તેથી તે પરમદિવ્ય એવા સચ્ચિ-
દાનંદધન પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯, ૧૦

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो

થે છે, ને મોટી પરમ ગતિને પામે છે. ૧૨, ૧૩

નન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ।

સ્યાહં સુલભઃ પાર્ય નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥

હે અર્જુન ! જે સાધક યોગી બીજા વિષય-
માં ચિત્ત રાખ્યાવિના નિત્ય અને નિરંતર મારું
ઝરણ કરે છે, તેવા સદા મારામાંજ ચિત્તવાળા-
નું પ્રાપ્ત થવું સુલભ છે (અર્થાત્ સહજે પ્રાપ્ત
પાડે છે), બીજાને નથી પ્રાપ્ત થતો. ૧૪

નામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃસ્વાલયમશશ્વતમ્ ।

નામુવંતિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥

ઉપર કહ્યા એવા મારા મહાત્મા ભક્તો, મને
પ્રાપ્ત થયા પછી આ સંસારમાં દુઃખદાયક તથા
અનિત્ય એવો પુનર્જન્મ પામતા નથી. કેમકે
તેઓ મોક્ષરૂપી પરમ સિદ્ધિને પામેલા હોય છે. ૧૫

આવ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।

નામુપેત્ય તુ કૌંતેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥૧૬

આ લોકથી માંડીને બ્રહ્મલોક સુધીના બધા
લોકો ફરી ફરીને જન્મઝરણ પામનારા છે; પરંતુ
હું કુંતાપુત્ર અર્જુન ! મને પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યો

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયંતે તત્રૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥૧૮॥

ઉપરોક્ત પ્રકારના બ્રહ્માના દિવસનો આરંભ થતાં અવ્યક્તમાંથી—એટલે કારણસ્વરૂપ અદૃશ્ય પ્રકૃતિમાંથી—સર્વ સ્થાવરજંગમ દૃશ્ય વ્યક્તિઓ (ચરાચર પદાર્થો) પ્રગટ થાય છે; તથા બ્રહ્માની રાત્રિ શરૂ થતાં સર્વ જગત પાછું એ અવ્યક્ત નામની કારણરૂપ પ્રકૃતિમાં જ લય પામે છે. ૧૮

જે પ્રલયસમયે સર્વ સૃષ્ટિનો સમૂળો નાશ થઈ જતો હોય અને બ્રહ્માના દિવસને આરંભે પાછી નવીન સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થતી હોય, તો સૃષ્ટિના આરંભમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓને જે સર્વથી પહેલાં સુખ અને દુઃખ થાય છે, તે તો કારણ વિના જ થયેલાં ગણાય અને તેથી અકૃતાભ્યાગમ (પાતે ન કર્યું હોય તેનું પણ પોતે ક્ષણ ભોગવવું) એવો દોષ આવે છે; અને પૂર્વે કરેલાં કર્મોનો પ્રલયસમયે શરીરની સાથે નાશ થવાથી કૃતવિપ્રણુશ (કરેલાં કર્મોનું ક્ષણ ભગવું) એવો દોષ લાગુ થાય છે. માટે એ બંને દોષને નિવારવા તથા વૈરાગ્ય થવા માટે ભગવાન હવે ઉત્પત્તિને તથા પ્રલયનો અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ બતાવે છે.

મૂતગ્રામઃ સ એવાયં મૂત્વા મૂત્વા પ્રલીયતે ।

રાત્ર્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ॥૧૯॥

હૈ પૃથાના પુત્ર અર્જુન ! ચરાચર પ્રાણી-પદાર્થોનો જે સમૂહ પૂર્વે હતો તે જ ભૂતોનો સમૂહ

આ બ્રહ્માનો દિવસ આવતાં ઉત્પન્ન થાય છે અને રાત્રિ આવતાં પાછો નાશ પામે છે. વળી ફરી પાછો દિવસ આવે છે ત્યારે પણ કર્મ આદિને આધીન એવાં એનાં એજ પ્રાણીઓનો સમૂહ વળી પાછો ઉત્પન્ન થાય છે. બીજો નવો સંમુદાય ઉત્પન્ન થતો નથી. ૧૯

આ પ્રમાણે સર્વ ભૂતોનું તથા લોકોનું અનિત્યપણું કહ્યું હવે પરમેશ્વરનું નિત્યપણું જે શ્લોકથી કહે છે.

પરસ્તસ્માત્તુ ભાવોઽન્યોઽવ્યક્તોઽવ્યક્તાત્સના-
તનઃ । યઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ

પરંતુ સર્વ પ્રાણીપદાર્થના કારણભૂત જે અવ્યક્ત પ્રકૃતિ, તે અવ્યક્ત પ્રકૃતિથી પણ જે પદાર્થ અત્યંત અવ્યક્ત, શ્રેષ્ઠ, વ્યાપક તથા એ અવ્યક્તના અધિષ્ઠાનરૂપ છે; તથા જે પદાર્થ એ સર્વથી વિલક્ષણ, ઈન્દ્રિયાદિકથી બાણી શકાય નહિ એવો, અનાદિ અને પરમસનાતન છે; તે પરમ પદાર્થરૂપ પરમાત્મા તો સર્વે સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ ભૂતો નાશ પામે ત્યારે પણ નાશ પામતો નથી. ૨૦

હવે એ પરમાત્માની બીજી કેટલીક વિશેષતા કહે છે.

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तते तद्धाम परमं मम ॥૨૧॥

કારણ એ ત્રણે શરીરના અધિષ્ઠાતા, ત્રણે લોક-
ના ઈશ્વર, ત્રણે કાળના સ્વામી હો.) તેથી હે દેવ!
આપની એવી કૃપા થાઓ કે જેથી મારી નાસિ-
કા ઈન્દ્રિય પૃથ્વીમાં લય પામે, મારી જીવ
ઈન્દ્રિય જળમાં લય પામે, ૫૭

રૂપં હુતાશને યાતુ સ્પર્શો મે યાતુ મારુતે ।
શ્રોત્રમાકાશમભ્યેતુ મનો વૈકારિકં પુનઃ ૫૮

મારું આ બાહ્યરૂપ અગ્નિમાં લય પામે;
મારી સ્પર્શ ઈન્દ્રિય પવનમાં લય પામે; મારી
શ્રોત્ર ઈન્દ્રિય આકાશમાં લય પામે; અને અહં-
કારમાંથી ઉપજેલું મન અહંકારમાં લય પામે. ૫૮

इन्द्रियाणि गुणान्यातु स्वेषु स्वेषु च योनिषु ।
पृथिवी यातु सलिलमापोऽग्निमनलोऽनिलम् ॥
वायुराकाशमभ्येतु मनश्चाकाशमेव च ।

અહંકારં મનો યાતુ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ॥૬૦

ઈન્દ્રિયો એમ પોતપોતાના કારણોમાં-કિલ્બ-
ત્તિનાં સ્થાનકોમાં લય પામે અને તે તે ગુણો પાત્ર
પોતપોતાના કારણમાં લય પામે. પૃથ્વી જળમાં
લય પામે; જળ અગ્નિમાં લય પામે; ૨
વાયુ આકાશમાં

પ્રાકાશ મનમાં લય પામે અને સર્વ પ્રાણીઓ-
ને મોહિત કરનાર મન પોતાના કારણરૂપ અહં-
કારમાં લય પામે. ૫૯, ૬૦

અહંકારસ્તથા બુદ્ધિ બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ।
પ્રધાનં પ્રકૃતિં યાતુ ગુણસામ્યે વ્યવસ્થિતે ૬૧
એ અહંકારનો બુદ્ધિમાં લય થાઓ; બુદ્ધિનો
અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં લય થાઓ અને એ અવ્યક્ત
પ્રકૃતિનો ત્રણે ગુણોની સામ્યાવસ્થારૂપ પ્રધાન
પ્રકૃતિમાં લય થાઓ. ૬૧

વિસર્ગઃ સર્વકરણેર્ગુણભૂતૈશ્ચ મે મયેત્ ।
સત્ત્વં રજસ્તમશ્ચૈવ પ્રકૃતિં પ્રવિશંતુ મે ॥ ૬૨
આ પ્રમાણે ગુણોથી ઉપજેલાં સર્વ કરણો
થી (ઇન્દ્રિયાદિક સર્વ સાધનોથી) મારો વિમ
(ચિદ્ભેદે ત્યાગ અથવા છૂટકો) થાઓ; અને મા
સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણે ગુણોનો પ્રકૃતિ
લય થાઓ. ૬૨

નેષ્કેવલ્યપદં દેવ કાંક્ષેદ્દં ને પરંતપ ।
પ્રકીર્ણાભાવસ્ત્વયા મેઽસ્તુ ન મે જન્મ મરેત્
હે દેવ ! હે શત્રુને નાશવન્દના ! હું અપ

સ્વામી (વિવેકાનંદ-સર્વ ભાગોનું મૂલ્ય ... ૧૧)

” ” અંથ ૧ લો ભાગ ૧-૨-૩ ૨

” ” અંથ ૨ નો-ભાગ ૪-૫ ૨

” ” ભાગ ૬-૭ (સાદુ પૂઠું) ૧

” ” ભાગ-૮ મો ૨

” ” ભાગ ૯ મો-સંપૂર્ણ ચરિત્ર ૨૧

” ” ભાગ ૧૦ મો-રાજયોગ (સાદુ) ૧

ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી સરલાર્થસહિત ૦)૦, ૦)૦, ૦

ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી મોટા અક્ષરમાં ૦, ૦૦

ભગવદ્ગીતા-શ્રીધરી ટીકાનુસાર અર્થસહિત ... ૦૦

ભગવદ્ગીતા-મૂલમાત્ર-મધ્યમ ને મોટા અક્ષરની ૦, ૦૧

પંચરત્ન ગીતા-ગુ ૦ સરલાર્થ-મોટા અક્ષરમાં ૦૧ ૦૧૧

પંચરત્નગીતા-ગુ ૦ સરલાર્થ-નાના અક્ષરમાં ૦૧

પંચરત્નગીતા-મૂલમાત્ર-નાના અક્ષરની ૦, ૦૦, ૦૧૧

પ્રભુમય જીવન-સંશોધિત નવી આવૃત્તિ ૦૧

અખાની વાણી-મનહર પદ સાથે ૧૧

પ્રીતમદાસની વાણી-સચરિત્ર મોટા સંગ્રહ ૧૧

છોટામની વાણી-અંથ ૧ લો-૧) બીજો ૧૧, ત્રીજો ૧)

શ્રીભજનસાગર-સાદુ પૂઠું ૦૦ પાકું ... ૦૧

સ્વર્ગનું વિમાન-પદ્યારકૃત ૧૧

સ્વર્ગની કુંચી ” ૧૧

સ્વર્ગનો ખજાનો ” ૧૧

સ્વર્ગનો પ્રકાશ ” ૧૧

દાનવીર કાનેંગી	૧૧
કાઉન્ટ ટાઉસ્ટાઇ	૨૧
મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ	૩)
રામતીર્થ તથા વિવેકાનંદનાં ચરિત્ર ઉપર આત્રી ગયાં છે	

બોધપ્રદ ટુંકી વાર્તાઓ

ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૧ થી ૪ ભેગા	૨)
ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૫ મો-૨૮ વાતો	૦૧૧
ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૬ ઠે-૨૭ વાતો ...	૧)
ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૭ મો-અનેક વાતો. ...	૧૧
દયાળુ માતા અને સહગુણી પુત્રી ...	૦

બાળકો માટે સ્વાસ્થ્ય ઉપયોગી પુસ્તકો

સહગુણી બાળકો-૬૬ ટુંકાં બાળચરિત્ર ...	૦
બાળસહબોધ-વાર્તાઓએ ધાર્મિક શિક્ષણ	૦
બાળકોની વાતો-૨૬૬ વાતચિતરૂપે ૨૧ પાઠ ૦)	૦)
દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ-ત્રણેક સાચાં દૃષ્ટાંતો	૦
સુબોધક નીતિકથા-શ્રી. બીરબલની ત્રણેકી	૦

ચિત્રો અને ચિત્રાવલીઓ

શ્રીમહાભારત ચિત્રાવલી-૧૦ ચિત્રો, ૫૬૦ પૃષ્ઠાં ૧)	૧)
શ્રીરામાયણ ચિત્રાવલી-૩૦ " " " ૧)	૧)
શ્રીકૃષ્ણમુરારીનું ત્રિંગા મંચ ચિત્ર ...	૦
શ્રીદ્રાપદી-વજ્રાદરણ	૦

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય ; અમદાવાદ.
મુબં-૨

